

Όψαρα

Ivo Goldstein

Διαδωρα

Χροβατία

Κλουκᾶς

Βρεβέρη

**HRVATI, HRVATSKE ZEMLJE
I BIZANT**

FF press Ημoτα

Filozofski fakultet u Zagrebu
Odsjek za povijest

Ivo Goldstein

**HRVATI, HRVATSKE ZEMLJE
I BIZANT**

Zagreb, 2003.

FF press

Udžbenici i priručnici

Sv. II.

Ivo Goldstein

HRVATI, HRVATSKE ZEMLJE I BIZANT

Zagreb, 2003.

Nakladnik:

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Za nakladnika:

Prof. dr. sc. Neven Budak

Urednik:

Prof. dr. sc. Miljenko Jurković

Recenzenti:

Prof. dr. sc. Igor Fisković i doc. dr. sc. Borislav Grgin

Jezični savjetnik:

Prof. dr. sc. Josip Silić

Sadržaj

A) Uvod	5
B) 6. stoljeće - na krilima Justinijanove rekonkviste	8
C) 7. i 8. stoljeće: doba neaktivnosti.....	23
D) 9. i 10. stoljeće: Bizant u punom sjaju	27
E) 11. stoljeće: nestanak bizantske vlasti.....	34
F) 12. stoljeće: povratak i propast	37
G) Od 13. stoljeća: slabi odjeci nekoć intenzivnih odnosa.....	47
H) Zaključak.....	51
Bilješke.....	57
Izvori.....	67
Literatura.....	68

HRVATI, HRVATSKE ZEMLJE I BIZANT

A) Uvod

Odnosi Bizanta i Hrvata održavali su se dugo i bili su vrlo slojeviti, jer je Carstvo na hrvatskom prostoru bilo na razne načine prisutno gotovo isto toliko koliko je i trajalo: dakle, gotovo punih 12 stoljeća. Tijekom tih stoljeća, bez obzira što su osnovne društvene i ideološke postavke Bizanta ostajale u načelu nepromijenjene (kršćanstvo kao vjera, helenistička kultura i rimski pravni sustav),¹ ipak se mnogo toga promijenilo i u Carstvu i na hrvatskom prostoru. Tako su se i utjecaji Bizanta na hrvatske zemlje i na Hrvate na jedan način očitovali u 6., a na drugi u 12. stoljeću. Očigledno su u tim višestoljetnim doticajima izmjenjivala razdoblja konjunktura i kriza, odnosno vremena intenzivnih događanja i kontakata, i vremena kada tih kontakata gotovo da nije ni bilo.²

Bizantsko je Carstvo neusporedivo najviše djelovalo i utjecalo na zbivanja u primorskim dijelovima Hrvatske. Utjecaj na dinaridski i panonski pojas bio je bitno manji, i u pravilu neizravan. Vrlo se slično ponašaju i bizantski historičari: oni se stoljećima kontinuirano zanimaju za istočnojadransku obalu, ali gotovo nimalo za unutrašnjost, odnosno za kontinentalna područja zapadno od Drine. Stoga će se ovaj tekst prvenstveno baviti prijadranskim prostorima.

Mnogi su se istraživači bavili različitim vidovima bizantske povijesti na istočnojadranskoj obali, ali ih se vrlo malo, a ta nekolicina tek periferno, zapitala: što to uistinu predstavlja Bizant na tom području? Što je to što dokazuje nazočnost Bizanta? Na to pitanje, ako ga se promatra na razini političkih događaja, prilično je lako odgovoriti, jer se odgovor sužava na slijedeće: da li je postojala neposredna bizantska vlast, odnosno kontrola nad zbivanjima iz Carigrada na istočnojadranskoj obali ili nije. Ako jest, Bizant je tu, ako takve vlasti ili kontrole nema, nema ni Bizanta. No, budući da iz ranoga srednjega vijeka ima u pravilu vrlo malo podataka, tako su i o tome kako je funkcionirala bizantska vlast na istočnojadranskoj obali saznanja vrlo oskudna. Da bi se o tome nešto više reklo, potrebno je u analizu uključiti i druge pojmove.

Još su stari Grci, a onda i Bizantinci baratali pojmom “politeia” (πολιτεία), koji je na više načina označavao osobitosti života u njihovoj državi. On je višeznačan: građansko pravo, državna uprava, državni sustav, vlada, državna uredba, državni ustav, te uređen državni život, a suprotno ovom posljednjem jest rat – “polemos” (πόλεμος). Dakle, ako bizantsku vlast shvatimo kao “politeiu”, ona se od 7. stoljeća nužno suočava s različitim načinom života susjednih Slavena, Hrvata i Srba, pa se, prema tome, može smatrati cjelovitim

sustavom društvenih odnosa i načina života. Naravno, u tom razlikovanju sve polazi od razlika u političkom vrhovništvu – priobalni je dio bio zemlja pod “vlašću cara”, dočim je zaleđe bilo područje barbarskih “Sklavinija”, od kojih je najznačajnija bila Hrvatska. Iz te, za rani srednji vijek neobično važne razlike, proistekle su i druge.

U odnosu Bizanta prema hrvatskom prostoru vojne su akcije bile možda najspektakularnije, o njima ima relativno mnogo podataka (u odnosu na podatke o drugim zbivanjima) i svaka je od njih za kraće ili duže razdoblje odredila političko vrhovništvo ili barem odnos snaga na tom prostoru. No, njih je bilo relativno malo – svega četiri. Prva vojna akcija dogodila se za cara Justinijana I. (527-565) u 6. stoljeću, druga za Nikefora I. (802-811) početkom 9. stoljeća, treća za Bazilija I. (867-886) oko 870. godine³ i četvrta za Emanuela I Komnena (1143-1180) u 12. stoljeću.⁴ Narav tih pohoda bila je bitno različita: u prvom i četvrtom izgleda da su uglavnom angažirani kopneni odredi, u drugom i trećem isključivo se ratovalo na moru.

Gledajući iz perspektive društvenog totaliteta, politička je nazočnost bila najvažnija, bila je temelj svakog drugog utjecaja – stoga se bizantska prisutnost ponajviše oslikava u činjenici da svi znaju i svi bespogovorno prihvaćaju da je priobalni dio Dalmacije zemlja pod vrhovništvom bizantskog cara. To je najtrajniji osjećaj, on se čak sačuvao i od kraja 6. do početka 9. stoljeća, kada je carstvo bilo prisiljeno na obranu Carigrada i okolice i nije imalo snage baviti se udaljenim zapadnim područjima. Tada su iz Carigrada pokrenute inicijative koje su na jadranskim obalama nailazile na nerazumijevanje: tako je, primjerice, crkvena hijerarhija na istočnoj obali Jadrana (poput salonitanskog metropolite Frontinijana (547-554) odbila podržati Justinijanovu osudu spisa *Tria capitula* koja je izrečena na Petom crkvenom koncilu u Carigradu 553. godine. Kada je u Carigradu dvadesetih i tridesetih godina 8. stoljeća počeo ikonoklastički pokret, bilo je logično da se crkvena hijerarhija na bizantskim posjedima na Jadranu s time ne složi.⁵ No, to nije značilo da je netko želio da bizantsko vrhovništvo nestane.

Bizantska se vlast nije nametala prisilom – ona je velikim dijelom i rezultat osjećaja ugroženosti stanovnika bizantske Dalmacije i Istre da ih iz zaleđa ugrožavaju agresivni Slaveni, odnosno Hrvati i Srbi. Vezivanje uz ideju Carstva onemogućavalo je nametanje bilo kakve druge vlasti (slično se događalo i u priobalnim krajevima Italije od 6. do polovine 8. stoljeća koje su iz zaleđa ugrožavali Langobardi). U bizantskoj Italiji u većine carskih podanika postoji “douleia” (δουλεία) – osjećaj ropstva, odnosno pokornosti caru, te “oikeiosis” (οὐκείωσις) – dakle, osjećaj zajedništva svih stanovnika pod vrhovništvom bizantskog cara.⁶ Takvi su osjećaji postojali i na hrvatskom prostoru – od Panonije do istočnojadranske obale.

Slika 1. Grčki natpis na opeci iz Sirmija koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu

S panonskog područja, potkraj 6. stoljeća stiže jasan dokaz postojanja lojalnosti caru i privrženost zajedništvu, što simboliziraju ideje carstva: kada nepoznati građanin Sirmija (današnje Srijemske Mitrovice), za vrijeme avarsko-slavenske opsade, odnosno pred sam pad grada 582. godine, urezuje na grčkom u ciglu tekst: “Kriste Gospode! Pomozi gradu i odbij Avara i čuvaj Romaniju (tj. Rimsko Carstvo)”.⁷

Stanovnici istočnojadranskih krajeva pod bizantskim vrhovništvom po mnogo čemu nisu bili bliski carigradskim vlastima i tamošnjem kulturnom krugu, ali ih njihovi suvremenici ipak zovu Grcima: papa

Hadrijan I. (772-795) u jednom pismu piše “o Grcima koji nastavaju istarski kraj”.⁸ U Rižanskom placitu, dokumentu s početka 9. stoljeća, Istrani, nekoć bizantski, a tada franački podanici, potvrđuju da su “od starine bili pod vlašću Grčkog Carstva”.⁹ Kada je četrdesetih godina 9. stoljeća benediktinac Gottschalk iz Orbaisa (80 km istočno od Pariza) zbog svog nauka o predestinaciji bježao pred crkvenom hijerarhijom, sklonio se kod kneza Trpimira. U to je vrijeme Trpimirova vojska krenula na neki od dalmatinskih gradova pod bizantskim vrhovništvom, a Gottschalk je zapisao da kreću protiv “naroda Grka” (“contra gentes Graecorum”).¹⁰ U sljedećem navodu, međutim, Gottschalk spominje “ljuje Latine podvrgnute carstvu Grka” (“homines Latini Graecorum nihilominus imperio subiecti”),¹¹ što pokazuje da termin “Grci” označava samo političku, a ne etničku pripadnost, odnosno, da svjedoči o govornom jeziku lokalnog stanovništva.

U kasnoantičkoj Saloni upotrebljavao se i grčki jezik, iako u mnogo manjoj mjeri negoli latinski.¹² I u kasnijim stoljećima, u bizantskoj Dalmaciji, govorio se uglavnom latinski, odnosno različiti ranosrednjovjekovni derivati toga jezika – Konstantin Porfirogenet tvrdi da Iadera dolazi od *iam erat*, što na lokalnom jeziku, znači “već bijaše”.¹³ Dakle, radi se o latinskom.¹⁴ Međutim, riječ “plima” je u suvremeni hrvatski jezik stigla iz grčkog preko dalmatskog (πλήμη). Međutim, nema sumnje da je određeni krug ljudi, posebice na južnijim dijelovima obale, poznavao grčki i da se njime i služio na nekoj razini jezične komunikacije (kao pomoćni jezik, kao službeni i tome slično). Potvrda te tvrdnje ima mnogo – jedan je primjer naziv zapadnih dubrovačkih vrata – Pile – koji dolazi od grčkoga πύλη što znači vrata. Druga, pak, priča cara Konstantina

Porfirogeneta o postanku imena Kotora (od Δεκότερο).¹⁵ I toponim Čuh na Dugom otoku grčkoga je podrijetla.¹⁶

Bio je to osebujan svijet; svojevrsan “Bizant” izvan onog Bizanta u užem smislu riječi (pod kojim podrazumijevamo današnje uglavnom pravoslavne zemlje). Stoga je, čak i u vremenima kada Carigrad nije imao snage baviti se dalekim teritorijima na zapadu, nesporna činjenica bila da je velik dio istočno-jadranske obale bio pod vrhovništvom bizantskoga cara.¹⁷ Ta stalnost bizantskog vrhovništva bila je specifična “kapa” autohtonom društvenom i kulturnom razvoju u kojem su se ispreplitali vrlo raznorodni utjecaji.

B) 6. stoljeće – na krilima Justinijanove rekonkviste

Otkako se Rimsko Carstvo tijekom 4. stoljeća počelo dijeliti na zapadni i istočni dio, hrvatski su prostori uglavnom pripadali njegovu zapadnom dijelu. Ipak, sve brojne diobe Carstva, a od Teodozijeve smrti godine 395. i ona konačna, načelno se pridržavaju ideje državnog jedinstva. Ne stvaraju se dvije odvojene države, nego se jedno Carstvo nalazi pod upravom dvojice careva. Stanje se korjenito mijenja 476. godine, jer je tada, nestankom carske vlasti na Zapadu, car u Carigradu ostao jedini legalni vladar čitavog Rimskog imperija i kršćanskog svijeta. U tom trenutku Italijom i hrvatskim prostorima zagospodarili su Ostrogoti. Bili su bizantski saveznici, priznavali su bizantsko vrhovništvo.¹⁸ Stanje se počelo ubrzano mijenjati dvadesetih godina 6. stoljeća – ostrogotsko-bizantski odnosi su se kvarili, a istovremeno i Carstvo je eko-nomski i financijski ojačalo. Kao takvo, bilo je sposobno zaratiti na Zapadu.

Vladavina Justinijana I (527-565) bila je obilježena opsežnim ratovima i velikim graditeljskim naporima: cilj je, između ostalih, bio da se Carstvu po-vrati sjaj i opseg kakvo je imalo u klasično doba rimske povijesti.¹⁹

Da bi Bizantsko Carstvo pokrenulo rat protiv ostrogotske države u Italiji i Iliriku bio je potreban formalan povod. Nakon što je u unutarostrogotskim sukobima ubijena ostrogotska kraljica Amalasvinta, Bizant se postavio kao branitelj legitimiteta i to iskoristio za napad – isto je tako bilo i godinu-dvije ranije, kada je u vandalskoj državi u sjevernoj Africi Gelimer preoteo vlast Hilderiku.²⁰

No, Justinijan nije poslao vojsku na snage novog ostrogotskog kralja Teodata i na središte njegove države na Apeninskom poluotoku, nego je, iz strateških razloga, 535/6. godine prvo zaposjednut Sirmij (Srijemska Mitrovica), a potom je vojska pod zapovjedništvom Munda, stratega Ilirika, dobila zapovijed “da ode u Dalmaciju, koju su podvlastili Goti, i preuzme nadzor nad Salonom”.²¹ Mund je izvršio zapovijed, a istovremeno je druga bizantska vojska pod vodstvom Belizara zauzela Siciliju. Time je središnje područje ostrogotske države postalo lako dohvatljivo i s juga, i sa sjevera i sa istoka – Goti su praktično bili pri-kliješteni.

Izgleda da je Mund u pohodu na Salonu koristio isključivo kopnene odrede, ali je zauzećem grada Carstvo ostvarilo značajnu prednost prvenstveno na moru. Naime, funkcija istočne obale Jadrana bila je tijekom dvadesetogodišnjeg rata od presudne važnosti. Za razliku od sjeverne Afrike i Sicilije, koje su kao pozadinska baza bile do krajnosti iskoristive tek u vrijeme kada je linija bizantsko-ostrogotskog sukoba bila na samom jugu Italije ili na obalama Tirenskog mora, s istočne obale Jadrana mogla se vrlo lako dosegnuti svaka točka na talijanskoj obali. Pogotovo je vlast nad istočnim Jadranom bila važna

kada su se borbe primakle Ravenni, dolini rijeke Po i sjeveru Italije. Važnost transjadranskih komunikacija leži i u tome što je prijevoz morem bio neusporedivo brži – Prokopije tvrdi da se od Epidamna (današnji Drač u Albaniji) do Rima kroz Mesinski tjesnac uz povoljan vjetar moglo stići za 5 dana, ali je vojska morala pješaćiti duž jadranskih obala, odnosno obilaziti Jadran punih 40 dana.²² Usto, trgovački su brodovi vjerojatno plovili sigurnijim putevima, zastajući i trgujući po primorskim naseljima, dok su ratni brodovi (ili brodovi uključeni u ratne operacije) birali najkraće i najbrže puteve.²³

Ako su Ostrogoti i prepustili Carstvu Siciliju bez borbe, to nisu smjeli dozvoliti u slučaju Dalmacije. Zato je, ubrzo pošto su Bizantinci zaposjeli Dalmaciju, u nju “stigla velika vojska”.²⁴ Negdje u blizini Salone ostrogotska je vojska pobijedila bizantsku izvidnicu. Potom se i glavnina bizantskih snaga sukobila s Ostrogotima: bitka je završila bez odluke, a poginuo je i vojskovođa Mund. Obje su vojske napustile poprište borbe, a u Salonu nije ušla nijedna.²⁵ Čini se da su Ostrogoti zadržali neka uporišta u blizini grada, vjerojatno Klis, možda i neka druga,²⁶ a Bizantinci su se, po svemu sudeći, povukli prema istoku. No, čim je Justinijan čuo što se dogodilo u Dalmaciji, naredio je vojskovođi Konstancijanu da “sakupi vojsku u Iliriku ... i napadne Salonu, na svaki mogući način”, a istovremeno Belizaru da “svom silom uđe u Italiju”.²⁷ U međuvremenu, Ostrogoti su krenuli na Salonu mornaricom i kopnenom vojskom te ju zauzeli. Konstancijan je sakupio vojsku u Epidamnu (današnji Drač) te se s brodovljem usidruje kod Epidaura (današnji Cavtat). Mornaricu prati i kopnena vojska. Kada su to Ostrogoti doznali, povlače se iz grada prema Skardoni (današnji Skradin) i dalje prema Ravenni. Na taj su način potkraj 536. Bizantinci podvlastili čitavu Dalmaciju i Liburniju,²⁸ a polako su napredovali i u Italiji. Stoga je ostrogotski kralj Vitigis poslao jednu “veliku vojsku u Dalmaciju”,²⁹ a nekim vojskovođama naredio da na “području oko rijeke Save... sakupe vojsku sastavljenu od barbara”.³⁰

Prethodnica ostrogotske vojske doživjela je poraz blizu Skradina, ali glavninu vojske to nije zaustavilo. U međuvremenu je pred Salonu stiglo i “mnogo ostrogotskog brodovlja”. Potom je počela opsada s kopna i s mora. Branitelji su “iznenada napali neprijateljske brodove koji su počeli bježati, a mnogo ih je potopljeno”. Opsada s kopna se produžila, ali su se Goti konačno morali povući i barem privremeno napustiti planove o ponovnom zauzimanju Dalmacije.³¹

Tada je Prokopije zapisao “da su barbari počeli osjećati manjak potrepština, jer nisu mogli ništa dopremiti Jadranom. Neprijatelj je, naime, posvema gospodario morem”.³² Potkraj tridesetih i početkom četrdesetih bizantski su odredi u Italiju dolazili preko Dalmacije, a kada je trebalo bježati, sigurno su sklonište opet nalazili u Dalmaciji.³³ Bizantinci 544. novače po Iliriku i potom preko Salone i Pule, uz kraći predah, odlaze u Ravennu.³⁴ Dvije godine kasnije bizantski brodovi dovode zamjenu opkoljenoj posadi u kalabrijskom gradu Driusu (Otranto), te se, obavljena zadatka, vraćaju u Salonu.³⁵

Istočnojadranska obala je tada veliki garnizon u kojem se bizantska vojska priprema, opskrbljuje i odmara za naporan rat protiv Gota u Italiji koji je završio tek pedesetih godina. Bez takvog strateškog zaleđa Bizantinci bi mnogo teže pobijedili.

Koliko je Dalmacija bila važna, svjedoči i činjenica da je ostrogotski kralj Totila poslao 549. godine svoju flotu s mnogo vojske u Dalmaciju,³⁶ kako bi prekinuo tokove opskrbe. Ostrogoti su na prijevaru upali u Makarsku (Μαρκουποβ), pa “poubijali sve ljude tamo i odnijeli kao plijen sve što je bilo vrijedno”. Potom su stigli “do još jedne utvrde na obali, koju Rimljani zovu Laureate” (Λαυρεάτη). Upali su u grad i “poubijali sve koji su im se našli na putu”.³⁷ Iako su čak pobijedili bizantske brodove iz Salone, Ostrogoti su se morali vra-titi u Italiju, bez značajnijih uspjeha, jer je Dalmacija bila isuviše čvrsto bizantsko uporište da bi se mogao izvesti neki frontalni napad.

U 6. stoljeću na istočni Jadran Bizant dolazi na krilima Justinijanove obnove. On nastupa trijumfalno, kao dvostruki pobjednik – u ratovima nad Carstvu neprijateljskim barbarima i nad pravovjernom kršćanstvu neprijateljskim arijancima. Car nastoji srediti vjerske prilike, a iznad svega, planira gradnju mnogobrojnih objekata. Bilo je to doba najveće graditeljske aktivnosti u čitavoj povijesti Bizantskog Carstva. Nešto od toga poleta stiglo je i do hrvatskih prostora.³⁸

Dijelom i zbog bizantsko-ostrogotskog rata počinje se forsirati pomorski pravac istok – zapad (s istoka – iz Carigrada prema jadranskim gradovima, ponajviše Ravenni), pa se intenzivno gradi niz postaja, svojevrsna dužobalna magistrala ili istočnojadranski pomorski limes (od Drača do zapadne obale Istre), uvjetno nazvan *limes marittimus*. To je bio detaljno isplaniran i organiziran sustav gusto sagrađenih utvrda koje su kontrolirale promet prema Ravenni, središtu bizantske uprave u najzapadnijim dijelovima Carstva. Utvrde su istodobno bile pribežište za stanovništvo uže i šire okolice.³⁹ Limes je bio graditeljski pothvat koji se nedvojbeno može smatrati najkompleksnijim i, ukupno uzevši, najvećim i najskupljim dijelom “Bizanta na Jadranu”. Radi se tek o dijelu dužobalnog limesa koji se proteže od Carigrada preko Egejskog i Jonskog mora sve do Venecije i Ravenne i dalje, u luku, uz jadransku obalu Italije sve do Otranta. Na potezu od Bokotorskog zaljeva do zapadnoistarske obale, dakle, na hrvatskom prostoru, radi se o možda stotinjak, pa i više utvrda – Nataša Mučalo je u nedavno provedenom istraživanju na otocima od Žirja na jugoistoku do kvarnerskih otoka na sjeverozapadu utvrdila postojanje 14 utvrda, a na još šest lokacija pretpostavlja da su postojale.⁴⁰ Sustav se počeo izgrađivati vjerojatno u 4. i 5. stoljeću, a bio je kompletiran u doba Justinijana I.⁴¹ – kasnoantički refugiji Gradac i Spilan iznad Župe Dubrovačke postojali su čak i ranije, možda već od 2. a sigurno u 3. stoljeću;⁴² u 4. stoljeću gradi se bedem “bizantskog kastruma” na Velom Brijunu.⁴³ Izgradnja Justinijanova limesa “bila je posljednja kasnoantička intervencija u otočnoj prostornoj organizaciji”.⁴⁴

Prokopije iz Cezareje je u djelu "O građevinama" detaljno opisao izgradnju u Carstvu u doba Justinijanove vladavine, ali nema ništa o izgradnji u Italiji, Istri i Dalmaciji. Koji je tome razlog, da li su ta poglavlja izgubljena ili ih Prokopije uopće nije napisao – ne zna se. Kako bilo da bilo, sačuvani tekst "Građevina" svjedoči o tome koliko je Justinijan (ili civilni i vojni službenici koji su ga okruživali) bio zainteresiran za izgradnju diljem Carstva, pa čak i koliko je i osobno sudjelovao u financiranju i projektiranju pojedinih objekata. Vjerojatno je inicijativa krenula iz vrhovne vojne komande, jer je to bilo razdoblje neposredno prije ili za vrijeme rata protiv Ostrogota, dakle, iz kancelarije "magister militum praesentalis", a zatim je to prebačeno u službu financija. Tamo je bio zadužen, ali na razini dijeceze, "procurator monetarum" za distribuciju novca i za nadgledavanje javnih radova.⁴⁵ Baš kao što su se inženjeri razmilili Carstvom i gradili raznovrsne objekte, tako su vjerojatno i na istočni Jadran stigli inženjeri – graditelji. Vjerojatno se za njih moglo reći isto ono što je Prokopije napisao za Krisa iz Aleksandrije: "iskusan majstor-graditelj koji je služio caru u njegovim graditeljskim pothvatima te je sagradio većinu građevina podignutih u gradu Darasu i ostatku te pokrajine (na krajnjem istoku Carstva, u Mezopotamiji – op. I. G.)".⁴⁶

Na istočnojadranskoj obali takvi su se inženjeri mogli seliti s utvrde na utvrdu, projektirati i nadzirati gradnju. Ako su se stvari na istočnom Jadranu odvijale slično navedenom mezopotamskom primjeru, dobar dio poslova pao je na leđa lokalnog stanovništva. Među njima je ključna osoba bila ona koja je izvrsno poznavala Jadran, odnosno njegov zemljopis i način plovidbe. Trebalo je znati s kojih se točaka najlakše i najbolje kontrolira promet, pa su osobe s takvim znanjima mogla sugerirati gdje da se grade utvrde. Moguće je da se radilo o više osoba, od kojih je svaka poznavala dobro samo jedno uže područje, dio obale, primjerice, okolicu Salone, Zadra ili Dubrovnika, ili Istru.

Utvrde su morale zadovoljavati slijedeće zahtjeve: s njih se kontrolirao širi prostor, obično 10-15 km, odnosno morala se vidjeti slijedeća utvrda u nizu (primjerice, s dubrovačke se hridi mogao nadgledati veliki prostor – od današnjeg Cavtata, pa sve iza Elafita). Trebale su imati povoljnu luku, a po mogućnosti i alternativnu – jedna bi bila zaštićena od južnog, druga od sjevernog vjetrova (kako je to bilo, primjerice, uz "bizantski kastrum" na Velom Brijunu, gdje su se brodovi mogli sidriti i u uvali Dobrinka i u uvali Salina).⁴⁷ U relativnoj blizini (na nekoliko kilometara) u pravilu je bilo i plodno polje koje bi posadu opskrbljivalo najnužnijim namirnicama. Dobar primjer tomu su utvrde na Žirju, jer imaju plodno žirjansko polje, šibenska utvrda sv. Ane koja posjeduje šibensko Donje Polje,⁴⁸ potom Pustograd na otoku Pašmanu, Kužekino na otoku Rabu, sv. Damjan na otoku Cresu.⁴⁹ Unutar obrambenog zida sve je bilo podređeno potrebama posade – primjerice, ili je postojao izvor pitke vode

Slika 2. "Grad Trogir je malen otok u moru, s kopnom povezan kao most uistinu uskim zemljouzom, kojim stanovnici prelaze u sam grad. Trogir se zove, jer je sam otok malen kao krastavac" - DAI 29/258-262; Vizantijski izvori II, 22-23.

ili cisterna. Arhitekturu je gotovo nemoguće tipološki klasificirati, jer su se pri gradnji bedemi vrlo često prilagođavali konfiguraciji terena.⁵⁰ Uglavnom se radi o teško pristupačnom, brdovitom terenu na vrhovima, gdje je utvrda (odnosno gradina) postojala još iz prethistorijskih vremena.⁵¹ Doduše, poznati su primjeri i savršeno pravilnih geometričnih kastrona, za sada bez indikacija o unutarnjim strukturama, što su izgrađeni na nižim, zaravnjenim otočnim lokacijama (poput utvrde na Palacolu i sv. Petar kod Ilovika).⁵²

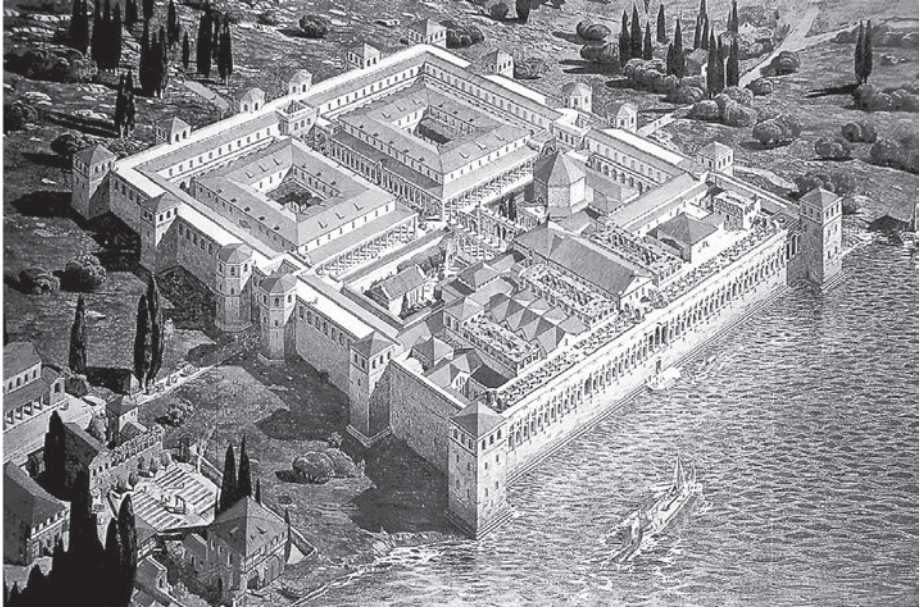
Među tim bizantskim uporištima na istočnojadranskom plovidbenom putu valjalo bi razlikovati dvije vrste, ovisno o položaju. Prva vrsta je bila neposredno uz obalu; bit će to u kasnijim stoljećima nastavak funkcija antičke luke, "emporijska". To su dobrim dijelom gradovi koji imaju antički kontinuitet – ponajprije Zadar i Poreč, pa Trogir i Pula te Rab,⁵³ Krk i Osor. To su svakako i Split i Dubrovnik. Uglavnom, u ovu vrstu bizantskih uporišta mogu se ubrojiti sve naseobine koje kontinuiraju iz antike, ali i druge, nastale u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba koje unutar zidina imaju luku i lučke objekte, dok za popravak brodova eventualno imaju brodogradilište – naravno – sve u suženim dimenzijama kasne antike.⁵⁴

Drugog su karaktera novonastale utvrde (iako i neka naselja iz prve grupe, kao, primjerice, Dubrovnik, imaju i takve karakteristike) izgrađene podalje od mora (od 300 m do kilometar, pa i dva kilometra), ali na mjestu s kojeg se vidi šire područje; one kontroliraju i pogodne luke ispod sebe. To su, primjerice, utvrde na Vrgadi, Korintija kod Baške na Krku, Guštjerne na Žirju. Ako je prvoj grupi prvenstveni zadatak bio obrana i održavanje luke, ovoj drugoj je bila kontrola prometa. Često se događalo da se ispod utvrda druge vrste podižu sakralni objekti – kako se na Vrgadi, ispod sv. Mihovila na Ugljanu, na otoku Svecu i ispod utvrde Toreta na Kornatu radi o crkvi sv. Andrije, koji je u ranom srednjem vijeku bio tipični hagionim vezan uz carigradski krug, utjecaj Bizanta na stvaranje vrlo specifičnog kulturnog pejzaža nije dvojen.⁵⁵ U podnožju Korintije na Krku, u Maloj Luci, izgrađeno je podgrađe s pristaništem.⁵⁶

Zadar, Trogir te Krk, Osor, Pula održali su se na životu u turbulentnim vremenima kasne antike. Nekim gradovima to nije uspjelo – Salona, Epidaur, Narona,⁵⁷ Fulfinum na Krku, Nezakcij kod Vizače u Istri iz mnogih se razloga više nisu mogli prilagoditi novonastalim prilikama, te se život u njim jednostavno ugasio.⁵⁸ U nekim slučajevima središta života pomiču se prema novim lokacijama – kao na primjeru Salone/Splita i Epidaura/Dubrovnika. Radi se o dvojakoj vrsti kontinuiteta pod bizantskim vrhovništvom – za prvu skupinu postoji kulturno-političko-topički kontinuitet, za drugu samo kulturno-politički.⁵⁹

Slika 3. Bizantska utvrda Toreta na otoku Kornatu

Slika 4. Rekonstrukcija prvobitnog izgleda Dioklecijanove palače, početak 4. stoljeća. Kompleks ima oblik pravokutnika površine oko 30.000 m². Okružen je jakim vanjskim zidom sa 16 kula. U grad su vodila troja kopnena vrata sa sjeverne, zapadne i istočne strane, dok su na južnoj strani bila mala morska vrata. Dvije glavne ulice koje se sijeku pod pravim kutom dijele kompleks na četiri dijela. U južnom dijelu nalazile su se carske odaje, hramovi i Dioklecijanov mauzolej (danas katedrala sv. Dujma), a u sjevernom dva velika četverokutna stambena bloka za poslužu i vojnu posadu.

Život na prostoru današnjeg Splita preseljavao se u dužem razdoblju iz zamiruće Salone u nedaleku Dioklecijanovu palaču, jezgru srednjovjekovnog Splita⁶⁰ – “antika nije u Splitu zaglavila naprasnom smrću nego se kroz duga stoljeća pretapala u novo doba”.⁶¹ Stvarno, ali i simbolično, građevina koja povezuje kasnu antiku i rani srednji vijek na hrvatskim prostorima jest upravo ta palača – ona se iz posljednje careve rezidencije, raskošnog obiteljskog boravišta s kulturnim građevinama od kojih je jedna bila carevo posljednje počivalište, pretvara u ranosrednjovjekovni grad ključne važnosti za hrvatsku ranosrednjovjekovnu (i naravno kasniju) povijest.⁶² Vrlo je karakteristično da su jedina dva pronađena imena – Zotikos i Filot, grčki graditelji palače. Njih je Dioklecijan pozvao iz maloazijske Nikomedije, odnosno iz sirijsko-antiohijskog kruga.⁶³ Osim toga, proces transformacije carske vile u grad (“vrijeme kada se iz precizne i kristalične, gotovo anorganske geometrijske forme Dioklecijanove palače rađao živi srednjovjekovni grad”)⁶⁴ događa se pod kapom bizantskog vrhovništva. To je jedinstven slučaj na čitavu evropskom prostoru.

Na sličan se način život iz antičkog Epidaura – Cavtata premještao na nedaleki stjenoviti poluotok na kojem je stvoren Dubrovnik – Rausij. U nekim

Slika 5. Crkva sv. Martina u Zlatnim vratima Dioklecijanove palače

srednjovjekovnim kronikama (prije svih Konstantin Porfirogenet,⁶⁵ potom i Toma Arhidakon⁶⁶ te Ljetopis popa Dukljanina)⁶⁷ postoji priča o propasti Epidaura i bijegu preživjelih stanovnika na stjenoviti poluotok gdje osnivaju Rausij, budući Dubrovnik. To se povezuje sa slavensko-hrvatskim osvajanjima u Dalmaciji, odnosno s padom Salone i bijegom Salonitanaca i stanovnika drugih dalmatinskih gradova u Dubrovnik i osnutkom grada. Sličnu priču o postanku Dubrovnika, pošto su nedaleki Epidaur navodno razorili neki došljaci podrijetlom iz Rima, zabilježili su i drugi srednjovjekovni izvori. Te su priče izrasle iz ranosrednjovjekovne pučke predaje: Epidaur je kao rimska zemljoradnička kolonija, smješten na kraju otvorenih Konavala, bio vrlo neprikladan za stanovanje u atmosferi opće nesigurnosti u kasnoj antici, pa se središte života na tom području postupno seli prema lokaciji današnjeg Dubrovnika.

Život na toj lokaciji, pak, kontinuirao još iz ilirorimskog razdoblja. Značajnijih ostataka iz antičkog doba nema. No, Dubrovnik je tipično naselje kasne antike i ranoga srednjega vijeka.⁶⁸ Doseljavanje na hrid koja će kasnije postati jezgra Dubrovnika intenzivira se u 4. i 5. stoljeću,⁶⁹ od 5. stoljeća postoje sve brojniji materijalni ostaci. Osim toga, Konstantin Porfirogenet tvrdi da je grad osnovan 449. godine. Kada navodi neku apsolutnu godinu, car Konstantin obično za to ima pouzdane razloge i argumente, dakle, izvor u kojem se jasno mogao informirati o toj godini. Godine 1979. otkriveni su ostaci bazilike i drugi nalazi u njezinoj blizini koji su datirani 6. stoljećem.⁷⁰ Stoga se može zaključiti kako je nova faza razvoja grada nastupila od tridesetih godina 6. stoljeća, kada se iz naselja bez boljih veza sa zaleđem Dubrovnik odjednom pretvara u jedno od ključnih uporišta bizantske vlasti na tom dijelu obale.

Stonsko je područje bilo vrlo naseljeno u kasnoj antici, a utvrda je bila na lokaciji Staroga Grada.⁷¹ Utvrda je postojala i u Polačama na Mljetu, potom na otocima na ulazu u Pelješki kanal,⁷² pa vrlo brojne na srednjodalmatinskim otocima i na obali.⁷³

Na mjestu današnjega grada Hvara, na padini brda Glavica, u dijelu grada koji se i danas naziva Burak (Burg) razvija se gradsko naselje od kraja 4. stoljeća, a graditeljski polet u doba Justinijana daje nov poticaj njegovu razvoju.⁷⁴ Suvremenici, odnosno Prokopije iz Cezareje, naselje naziva Lisina.⁷⁵

Dokaz o praktički idealnom izboru lokacija na bizantskom istočnojadranskom limesu jesu i primjeri sa šire zadarske okolice. Čini se kao da na tom prostoru i nema boljih položaja za podizanje utvrda. Tako utvrda nad uvalom Vela Stupica na Žirju blizu jugoistočnog rta otoka služi za smještaj vojne posade; pronađeni su ostaci stambenih objekata, fragmenata krovnog crijepa i keramičkih posuda. Utvrda kontrolira pristanište u samoj uvali, ali i još jedno, alternativno, na južnoj, gotovo posve otvorenoj strani otoka. Udaljena je od mora oko 150 m i na 29 m nadmorske je visine, ali se u njezinu pod-nožju uopće ne može naslutiti kako daleko se s nje pruža pogled – ona nadgleda put od dvadesetak

km dalekog Primoštena na jugoistoku prema Kornatima na sjeverozapadu.⁷⁶ Niti 2 km dalje od ove, na otoku je i druga utvrda, zvana Guštjerne s koje se nadzirao put sa sjeverne strane otoka, prema otocima Prviću, Kaprijama, Kaknu, Obonjanu, Zlarinu, na sjever sve do područja današnjeg Šibenika i tamošnje utvrde sv. Ane,⁷⁷ a prema sjeverozapadu sve do Vrgade na kojoj je postojala utvrda.

Utvrda sv. Ane, prajezgra današnjeg Šibenika, kontrolirala je akvatorij prema jugu i posebno ušćem Krke put prema Skardoni-Skradinu.⁷⁸ Konstantin Porfirogenet u "De administrando imperio" Vrgadu spominje pod imenom Lumbrikaton – Λουμβρικόντων.⁷⁹ Ona je kontrolirala južni ulaz u Zadarski kanal, a s nje se mogao nadgledati širi akvatorij od Murtera, pa sve do Žirja i Kornata, a na sjeverozapad sve do Zadra, iako je bila izgrađena na samo 60 m nadmorske visine. U neposrednoj blizini utvrde nalaze se dvije luke koje naizmjenice štite od bure, juga i maestralska. Sjeverozapadna uvala je potpuno zaštićena, u njoj se nalazi i predromanička crkva sv. Andrije. Moguće je da su se na toj lokaciji nalazili lučki uređaji i naselje, ali do sada ništa nije nađeno. Sljedeća u nizu od vrgadske utvrde bio nedaleki Pustograd na Pašmanu.⁸⁰ Jedna od najbolje očuvanih je utvrda Tarac – Toreta na otoku Kornatu.⁸¹ I ona je nadgledala širi akvatorij, ali je, također, ispod nje bila i pogodna luka. Slična je utvrda onoj vrgadskoj bila sv. Mihovil iznad Preka na Ugljanu.⁸²

Na krajnjem sjeverozapadu zadarskog područja, iznad Caske na otoku Pagu, nalazi se još jedna utvrda – iako je u dubokoj uvali, u središnjem dijelu otoka, na maloj nadmorskoj visini, s nje se može kontrolirati čitav, 15 km dugačak Paški zaljev. Na sjeverozapadu se vidi i nedaleki zaljev Stare Novalje, a pogled se na tu stranu otvara i prema Velebitskom kanalu. Na jugu i jugozapadu vide se otoci Maun i Škrda, potom nešto dalje Vir, Sestrunj, Molat, Olib, Silba, te konačno Ilovik, Lošinj i Cres.

Na svim tim otocima, na pravilnim razmacima i na strateški važnim mjestima nalaze se druge utvrde.⁸³ Na sjevernijim dijelovima obale niz utvrda se nastavlja – u Podvelebitskom primorju i na sjevernoj strani Krka, gdje su Korintija, Veli Grad i Sv. Marko.⁸⁴

Čini se da je zasad najbolji poznat primjer fortifikacijske arhitekture u literaturi često spominjani kastron što ga je Bizant podigao na Velikom Brijunu. Radi se zapravo o malom utvrđenom gradu u kojem je boravila vojna posada, s bazilikom i nekim drugim urbanim elementima. Postojala su i gospodarska postrojenja koja su služila za uzdržavanje posade i stanovništva, drugim riječima, mnoge zgrade stambenog odnosno civilnog karaktera.⁸⁵

Spomenuo sam tek manji dio poznatih utvrda, a vjerojatno ima priličan broj onih koje još nisu ni otkrivene ili prepoznate kao bizantske. Moguće je da su na nekim od brojnih toponima "straža" i sličnih postojale bizantske (kasnoantičke) utvrde.⁸⁶ Sedamdesetih je godina Mate Suić prvi uopće spomenuo da je *limes*

postojao. Otada, od vremena skromnih znanja, poznavanja i razumijevanja *li-mesa* bitno se popravilo, iako su i danas od objekta do objekta velike razlike u stanju istraženosti, kao i u kvaliteti obrade.⁸⁷ No, ni prije 25 godina, ni danas nema dvojbe da je taj sustav bio dobro osmišljen i ustrojen, on je bio najbolji predstavnik Bizanta na Jadranu, bez obzira koliko u središnje pokrajine Carstva sudjelovale u njegovoj izgradnji. On je jadranskim stanovnicima ulijevao sigurnost. Tako idealno ustrojen, mogao je pobuđivati i druge asocijacije, kao da ga je ustrojio sam Bog, kako je u svom djelu "Građevine" govorio bizantski historičar 6. stoljeća Prokopije iz Cezareje.⁸⁸

Pomorski limes samo je dio graditeljskog odnosno svakovrsnog poleta koji je zahvatio hrvatski pa i širi prostor u doba Justinijanove vladavine – Branko Marušić razdoblje naziva "zlatnim dobom bizantinske vladavine".⁸⁹ Primjerice, čim je 536. godine bizantska vojska ušla u Salonu, počela je s popravkom ruševnih zidina.⁹⁰ Neki od tih manjih popravaka izvađani su komadima amfora.⁹¹ U konačnici, radilo se o značajnim zahvatima koji su bitno utjecali na izgled danas istražene salonitanske fortifikacijske arhitekture. U karakterističnom trokutastom obliku kula i drugi elementi ukazuju na sličnost s istovrsnim objektima u središnjim dijelovima Carstva.⁹²

Popravljaju se i grade nove zidine i u Zadru, Puli i nekim drugim mjestima, ali je kvaliteta tih popravaka i dogradnji bila slaba, rađena očigledno na brzinu, kada je trebalo improvizirati da bi se što je moguće bolje zaštitilo od ostrogotskog (i svakoga drugog) neprijatelja.

I u unutrašnjosti, od obale do Save, gradile su se utvrde, ali znatno manji broj, jer se bizantska strategija vladanja umnogome razlikovala od rimske: dok je Rimsko Carstvo bilo ničim neosporavani vladar nad čitavim poznatim svijetom, Bizant je u teoriji imao iste, ali u praksi bitno manje zahtjeve – realistično je želio kontrolirati samo strateški važne točke. Naime, u kasnoj antici jasna je tendencija da se život koncentrira oko jednog utvrđena, lako branjiva mjesta; tako je bilo i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine te planinskih dijelova Hrvatske (u okolici Kaknja, Bihaća, Ključa).⁹³ Neke kasnoantičke utvrde funkcioniraju baš u Justinijanovo doba – primjerice, Kuzelin na jugoistočnim obroncima zagrebačke Medvednice, sjeverno od Sesveta.⁹⁴ Moguće je da je neka utvrda bila i na zagrebačkom Gradecu, potom i na lokaciji srednjovjekovnog burga u Ozlju.⁹⁵ Stoga nema sumnje da je takvih utvrda bilo na mnogo više, dosad još neotkrivenih mjesta.

Polet u Justinijanovo vrijeme poticale su i poduzetne ličnosti koje je na istaknuta mjesta imenovao sam car. Tako je biskupima imenovao u Puli Isaka, u Poreču Eufrazija, u Ravenni Maksimijana. Maksimijan je inače bio iz okolice Rovinja, a u Puli je sagradio baziliku sv. Marije Formoze.⁹⁶ Eufrazijeva bazilika u Poreču najzamašniji je građevinski projekt dogotovljen sredinom 6. stoljeća.⁹⁷ Katedrala i čitav biskupski kompleks u Poreču dobili su ime po tamošnjem

Slika 6. Na istočnoj strani bazilike nalaze se tri apside ukrašene mozaicima u ranobizantskom stilu. najbolje su očuvani mozaici u središnjoj apside. Središnji prizor u polukupoli apside predstavlja Bogorodicu s djetetom na prijestolju, okruženu anđelima i mučenicima, među kojima je posebno označen sveti Mavro, prvi porečki biskup i mučenik, te biskup Eufrazije koji u rukama drži model crkve. Ističu se i lijepi prizori Navještenja i Pohodenja u donjem dijelu apside, traka s 13 medaljona kojim je ukrašen svod apside te prikaz Krista s apostolima nad lukom apside.

biskupu Eufraziju koji je istovremeno bio i *spiritus movens* njihove izgradnje. Specifični arhitektonski oblik, karakteristične dekoracije, a ponajviše programatska ikonografija zidnih mozaika (lik Bogorodice na središnjem mjestu) povezuju

Eufrazijevu baziliku uz umjetnička strujanja koja se javljaju u carigradskom centru i koja se šire duž jadranskih obala usporedo s napredovanjem bizantske vojske u ratu protiv Ostrogota. Za Istru se općenito može reći da je većina danas pronađenih ulomaka skulpture importirana, klesana u kvalitetnom mramoru prema strogim bizantskim kanonima uspostavljenima u Carigradu i Ravenni. Doduše, značajna je razlika u kvaliteti skulpture u gradu u odnosu na teritorij gradskih agera.⁹⁸ Sarkofazi iz Salone i s Brača, isklesani u 6. stoljeću, stilski pripadaju “provincijalnom krugu paleobizantske umjetnosti”.⁹⁹ Utjecaji na istarsku skulpturu mogu se podijeliti na tri sloja: direktan utjecaj iz Carigrada, “pročišćen” utjecaj iz Ravenne te utjecaj općeg sredozemnog duha utemeljenog na kasnoantičkoj tradiciji.¹⁰⁰

Intenzivan popravak starijih crkava i gradnja novih izvan gradskih naselja svjedoče o novom poletu kršćanstva na hrvatskom prostoru u 6. stoljeću. Tome u priličnoj mjeri pridonosi i pobjeda pravovjernih Bizantinaca nad arijancima Ostrogotima, čemu su pogodovale i netom srede političke prilike i privremen gospodarski polet. Oko 550. godine obnavljaju se crkve u Saloni, Zadru, Kotoru, Stonskom polju, Starom Gradu na Hvaru.¹⁰¹ Mnoge su crkve tada izgrađene – poput one u Gatima kod Omiša.¹⁰² Crkve u uvali Sepen na otoku Krku i sv. Martina u Martinšćici na otoku Cresu imaju tlocrtnu osnovu u obliku grčkog križa, tipično obilježje bizantske arhitekture Justinijanova doba.¹⁰³ Na nekim crkvama podignutima u to doba – sv. Damjan u Barbatu na Rabu, sv. Marija na Kornatu, Sv. Damjan u Ogrulu na Krku – zid apside raščlanjen je lezenama povezanima lukovima, što je tipološka osobitost justinijanovske izgradnje.¹⁰⁴

Čini se da su već tijekom 6. stoljeća na jadranske obale stigli i benediktinci: osnivali su svoje zajednice na otočićima Majsanu (kraj Korčule), Šćedru (između Hvara i Korčule), na Palacolu, na Lastovu, Mljetu i drugdje.¹⁰⁵ Događalo se to, dakako, djelomično i zaslugom bizantskog vrhovništva.

Usprkos značajnim domašajima bizantskih osvajačkih pohoda, već od tridesetih godina 6. stoljeća produbljuje se sveobuhvatna kriza – gospodarska i politička. Dakle, dolazak Hrvata i Slavena u početku 7. stoljeća nije značio i početak kriznog razdoblja na prostoru njihova naseljavanja; eventualno se može reći da će njihovo doseljavanje krizu znatnije produbiti. Dodatne teškoće stvarali su pokreti izbjeglica iz unutrašnjosti prema obali i epidemije kuge. Kroničar za 543. godinu bilježi da “velika smrtnost pustoši tlo Italije, a Istok i Ilirik su jednako tako već satrti”.¹⁰⁶ Sljedeći nalet epidemije, 559-561. godine, pogodio je i Istru. Kuga je na Jadranu zabilježena i 565, pa 591. i 599-600. godine.¹⁰⁷ Sveobuhvatna kriza izazvala je i krizu gradova: u njima se smanjuje broj stanovnika – primjerice, Starigrad na Hvaru se bitno smanjio, jer je izgrađen novi trakt sjevernih zidina.¹⁰⁸ Nije slučajno što se posljednji put prije 9. stoljeća Siscija spominje 530. i 533. godine. Celeia (Celje) i Emona (Ljubljana) posljednji se

puta spominju prije 587. godine.¹⁰⁹ Iako bizantska vlast u Sirmiju nestaje pod naletom Avara i Slavena 582. godine, već su u tridesetim godinama 6. stoljeća “grad i njegova okolina sasvim opustjeli (...) dio stanovništva istrijebio je rat, a druge bolest i glad”.¹¹⁰

C) 7. i 8. stoljeće: doba neaktivnosti

U periodizaciji bizantske nazočnosti na Jadranu, a posebice na istočno-jadranskoj obali od prethodnog i kasnijeg razdoblja, izdvajaju se druga polovica 6., te 7. i 8. stoljeće. Bilo je to doba neaktivnosti, odnosno krize. Istovremeno, na hrvatski prostor doseljavaju Slaveni i Hrvati.¹¹¹

Kada su Hrvati najkasnije početkom 7. stoljeća stigli na prostore rimskih provincija Panonije i Dalmacije,¹¹² zatekli su mnoge prežitke kasnoantičke civilizacije: u razdoblju koje će uslijediti, u narednih tri do pet stoljeća, starije kulture na hrvatskom prostoru prerast će u hrvatsku kulturu i postati njezin sastavni dio. No, bilo je i civilizacijskih, kulturnih i drugih vrednota koje Hrvati nisu zatekli na ovim prostorima, pa su one stizale tijekom ranoga sred-njega vijeka iz inozemstva.¹¹³

Mnoge države i regije na različite su načine u ranom srednjem vijeku dolazile u dodir s Hrvatima i Hrvatskom, ali su u prvih 200-250 godina po doseobi (od 7. do polovine 9. stoljeća) daleko najznačajniji bili kontakti s Bizantom, i to u dvostrukom smislu: kao utjecaj Carigrada i egejskog kruga na zbivanja na hrvatskom prostoru te, mnogo važnije i gotovo presudno, kroz kontakt primorskih krajeva pod bizantskom vlašću i novodoseljenih Hrvata i Slavena.

Iako neki izvori obavještavaju da su Slaveni i Hrvati ratovali protiv bizantskih prostora na istočnojadranskoj obali, postoje svjedočanstva i o suradnji koja se iskazivala i nedugo po njihovu dolasku u ove krajeve. Iako je sve raznorodne i slabo poznate događaje teško uopćiti, čini se da je nakon prvog razdoblja sukoba došlo do relativno mirnog suživota Hrvata i Slavena s jedne i starosjedilaca pod bizantskim vrhovništvom s druge strane. Konstantin Porfirogenet tvrdi da je bizantski car Heraklije “naredio (προστόξει ... κελεύσει) da se Hrvati nasele u toj zemlji Avara, u kojoj i danas stanuju”.¹¹⁴ Nemoguće je ustanoviti da li je ovaj podatak istinit, ali on vjerno dočarava način na koji su se bizantski carevi obraćali stranim vladarima, među njima i slavenskim/hrvatskim knezovima, jer formula glasi otprilike ovako: “Zapovijed od kristoljubivih gospodara za toga i toga kneza te i te (zemlje)”.¹¹⁵ Možda se radi samo o ideološko-propagandnoj konstrukciji: bizantski je car vrhovni vladar u cijelom kršćanskom svijetu, pa kada Hrvati ulaze u taj svijet, mogu to jedino po “naredbi” cara. Moguće je da je Heraklijevo ime samo personifikacija one uloge koju su imali predstavnici bizantske vlasti u gradovima na istočnoj obali Jadrana u stvaranju dugoročnih odnosa sa slavenskim ili hrvatskim doseljenicima.¹¹⁶ Dakle, carska vlast “polaze pravo na izravnu vlast u dalmatinskim gradskim općinama, a nad hrvatskom rodovskom vlašću ističe samo svoje načelno vrhovništvo”.¹¹⁷

Slika katastrofe na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće, kako je te događaje prikazivala starija historiografija, u posljednje se vrijeme mijenja te dobivamo predodžbu

Karta 1. Hrvatska, 9 – 11. stoljeće

o mirnom dolasku Slavena i relativno skladnom suživotu. “Jedino primorski gradići ne predadoše se Slavenima, nego ostadoše u vlasti Romeja”,¹¹⁸ odnosno, “Romani nađu spas u primorskim gradovima i drže ih sve do danas. Gradovi su: Kotor, Raguza, Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor, čiji se stanovnici do danas nazivaju Romani”,¹¹⁹ tvrdi Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću. Konstantinove riječi potvrđuju se arheološkim istraživanjima. Na istočnim obalama većina antičkih gradova kontinuirano postoji i u prvim stoljećima srednjega vijeka. Na otocima današnjeg Hrvatskog primorja i Dalmacije, iako su zaštićeniji od upada iz zaleđa, nije se stvorio neki novi urbani centar, pa čak se ni postojeći gradovi nisu značajno povećali. Takav raspored snaga – Bizant

koji kontrolira najznačajnije centre i točke na obali, Hrvati i drugi Slaveni koji vladaju zaleđem – osiguravaju bizantsku talasokraciju i nesmetanu plovidbu duž jadranskih obala. Bizantska se Dalmacija prostirala duž istočnojadranske obale poput “tigrove kože” – “more im je omogućavalo da žive”, uvjerljivo svjedoči car Konstantin.¹²⁰ Tada se i zemljopisni pojam Dalmacije suzio: shvaćanje da Dalmacije dopire do Panonske nizine, kako je bilo u kasnoj antici, zamijenjeno je novom realnošću – bizantskom Dalmacijom skućenu uz obalu i na pojedine otoke.¹²¹ Toma Arhidakon dobro uočava osnovu egzistencije stanovnika bizantske Dalmacije: “Ovi obrađuju zemlju, oni, trgujući, brodovima krstare amo-tamo po moru.”¹²² To nije bila specifičnost istočnojadranske obale – more je imalo važnu ulogu u održavanju bizantske vlasti nad udaljenim prekomorskim posjedima: Bizant je bio neosporan gospodar Sredozemlja u 6. i dijelom i u 7. stoljeću, odnosno nad tim je prostorom održavao svoju talasokraciju.¹²³ Kada su polovinom 7. stoljeća na Sredozemlje izbili Arapi i ubrzano osvajali mnoge sredozemne krajeve, bizantska je talasokracija bila opasno ugrožena.¹²⁴ Polovicom 7. stoljeća prekida se, očito uslijed arapskih osvajanja, uvoz afričke keramike na jadranske obale.¹²⁵ U isto vrijeme zapaža se i opće zamiranje prometa u lukama, od srednjodalmatinskog prostora do Krka.¹²⁶

Arheološka istraživanja, poput onoga na Krku, potvrđuju da je privreda uglavnom postala autarkična; prevladavala je agrarna proizvodnja.¹²⁷ Sve to utječe i na umjetničku produkciju, primjerice u Istri, koja je sve manja i sve slabije kvalitete, iako i dalje pod određenim bizantskim utjecajem.¹²⁸

U 7. i 8. stoljeću drastično se smanjuje interes bizantskih historičara i kroničara za zbivanja na Zapadu općenito, pa onda i na hrvatskom i okolnim

Slika 7. Sarkofag nadbiskupa Ivana koji se poistovjećuje s Ivanom iz Ravene (Ravenjaninom) iz Kronike Tome Arhidakona

prostorima. Zbog teške gospodarske i vojne krize, zbog sve većeg priklanjanja grčkom jeziku i kulturi, od 6. stoljeća slabi interes Bizanta za udaljene zapadne pokrajine, pa se i Carstvo u Dalmaciji i na okolnim hrvatskim prostorima sve do 9. stoljeća mnogo manje angažira. No, to ne znači da je Bizant ispustio vlast nad dalmatinskim prostorima. Čini se da je na istočnojadranskoj obali, ako ne neposredno,¹²⁹ a onda barem posredno vladao ravenski egzarh, najjači predstavnik carske vlasti na Jadranu: nešto o tome svjedoči danas izgubljeni pečat ravnenskog egzarha Pavla (723-6) koji je pronađen u Solinu.¹³⁰ Da su neke veze istočnojadranske obale s Ravenom postojale i na crkvenom i na kulturnom planu, svjedoči i priča u "Kronici" Tome Arhidakona o legendarnom Ivanu iz Ravenne koji je tobože došao pokrštavati u Split. No, stvarna ličnost, ravenski nadbiskup Damjan/Damianus (692-708), bio je rodom iz Dalmacije.¹³¹

I bizantska je crkva privremeno gubila utjecaj na hrvatskom području: do prvih sporova s Carigradom dolazi već u 6. stoljeću, kada istarski biskupi pri-staju uz učenje "Tri poglavlja" (zvana i "istarska shizma"). No, kasnije su se veze opet obnavljale: car Leon III 732. godine papi oduzima jurisdikciju nad nekim zemljama, između ostalih, nad čitavim Ilirikom, Dalmacijom i još nekim zapadnim dijelovima Bizantskoga Carstva.¹³² Na taj su način dalmatinski biskupi sudjelovali na šestom općem koncilu u Carigradu 754. godine, iako im čvrst ikonoklastički stav koji je tamo zastupala većina nazočnih zasigurno nije mogao biti po volji (Mihajlo Sirojski piše o "dalmatinskim biskupima", ali ne navodi gradove iz kojih su došli).¹³³ Potom su solinski biskup Ivan, rapski biskup Urso, osorski biskup Lovro i kotorski biskup Ivan prisustvovali sedmom općem koncilu 787. godine u Nikeji.¹³⁴

9. i 10. stoljeće: Bizant u punom sjaju

Nova faza hrvatskih kontakata s evropskim prostorima počinje početkom 9. stoljeća, kada se Hrvatska ubrzano integrira u evropske političke, kulturne, pa čak i gospodarske tokove, drugim riječima, u evropski civilizacijski krug. Tome su bitno pridonijeli nasljeđe antike i polagani, teško prepoznatljivi napredak hrvatskog društva u 7. i 8. stoljeću, ali još i više činjenica da će se u 9. stoljeću pojaviti posrednici koji su u Hrvatsku prenijeli europske domašaje – u prvoj polovici 9. stoljeća bili su to Bizantsko i Franačko Carstvo (u kasnijim desetljećima Venecija i Rim).

Bizantsko Carstvo se aktivnije angažira na hrvatskom prostoru, osobito na Jadranu, u trenucima kada je u državi jenjala ikonoklastička kriza koja je pridonosila izolaciji od Zapada te kada je u ratovima protiv Arapa zadobijena inicijativa.¹³⁵ Središnja vlast potkraj 8. i početkom 9. stoljeća osniva temu Kefaloniju, a kasnije temu Drač. Krunidba Karla Velikoga 800. godine u Rimu za cara potakla je dramatične promjene: Bizant nije priznao novoga cara i sukob na ideološkom i vojnom planu bio je neizbježan. Prve dvije godine po krunidbi izmjenjivala su se izaslanstva; Karlo je bezuspješno pokušavao dobiti priznanje carske titule iz Carigrada. Čak se uznastojalo u realizaciji fantastične ideje o jedinstvu dvaju carstava vjenčanjem Karla i tadašnje bizantske carice Irene. Kada je Nikefor (802-811) svrgnuo Irenu, sve je palo u vodu i manje-više otvorena borba za sfere utjecaja je počela. Ako igdje, interesi dvaju carstava sukobljavali su se na obalama Jadrana, gdje su Franci ugrozili dotadašnju neprijepornu dominaciju Bizanta. Već 803. godine na području Venecije izbila je protubizantska buna, odnosno, vlast su prigrabile pristalice povezivanja s Francima, pa s mletačkom mornaricom kreću u Dalmaciju kako bi za Karla pridobili dalmatinske gradove. Zakratko su uspjeli, jer su zadarski dux Pavao i biskup Donat između 804. i 806. godine stigli na Karlov dvor i postali njegovi vazali.¹³⁶ No, ubrzo je, 806. godine, car Nikefor poslao na Jadran flotu pod zapovjedništvom patricija Nikete koja je uspostavila bizantsku vlast tamo gdje je ona nestala. Sljedeće godine nova bizantska flota stigla je do Commachia, ali ga nije uspjela osvojiti. Potom su Franci prisilili Veneciju da im se podvrgnu. Konačno, pristupilo se pregovorima u kojima se shvatilo da je “status quo ante” zapravo jedino realno rješenje, a 812. godine sklopljen je u Aachenu mirovni sporazum kojim su priobalni dijelovi Dalmacije prepušteni Bizantu, a unutrašnjost Hrvatske i Istra Franačkoj.¹³⁷ Umjesto sporova, oružanih čarki ili čak ratova, sada se moglo i pregovarati. Stoga je 817. godine car Lav V. uputio izaslanika Nikefora sa zahtjevom da se granice u istočnojadranskom zaleđu precizno definiraju. S franačke su strane za taj posao bili određeni Albagarije, poslanik u Dalmaciji, te furlanski markgrof Kadaloh, nazvan u izvoru “prvakom

toga područja”. Ni prvo, pa ni drugo poslanstvo bizantskog cara nije polučilo vidljiviji uspjeh, jer su i nakon uviđaja na licu mjesta obje stranke (“Romani et Slavi”) ostale pri svojim tvrdnjama, ali je do nekog sporazuma ipak došlo, jer velikih sukoba više nije bilo.¹³⁸ Može se samo pretpostavljati da je do ovog spora došlo u blizini Zadra ili Splita, gdje po nekoj logici valja tražiti granicu Hrvatske i bizantske Dalmacije.

Na taj su način na hrvatskom prostoru, za otprilike dva i pol stoljeća unaprijed, uspostavljeni politički okviri koji će umnogome određivati crte povijesnog razvoja i stvarati osebujnu društvenu i kulturnu sliku.

Bizantski su se utjecaji na hrvatsko društvo ostvarivali na razne načine i često ih je teško uopće razlikovati od nazočnosti i utjecaja kasnoantičke baštine na hrvatskom tlu. Osim toga, ti su utjecaji vrlo različiti – primjerice, u znak prijateljstva između 804. i 807. godine iz Carigrada stižu u Zadar relikvije srijemske mučenice sv. Anastazije – Stošije,¹³⁹ a otprilike u isto vrijeme (809. godine) u Kotor relikvije sv. Tripuna.¹⁴⁰ Očigledan je i bizantski utjecaj na stvaranje hrvatskog prava.¹⁴¹ Čini se da nalazi novca najbolje posvjedočuju snagu bizantskog utjecaja – od zlatnika najbrojniji su oni iskovani u vrijeme Konstantina V. (741-775), pronađeni u 5 grobova u Biskupiji nedaleko Knina.¹⁴² Pronađeni su i zlatnici iz vremena drugih careva, ponajprije iz 9. stoljeća, a franačkog je novca sačuvano neusporedivo manje.¹⁴³ To svjedoči o razmahu trgovine i proizvodnje, ponajprije između bizantskih gradova na obali i hrvatskog zaleđa. U materijalnoj kulturi vjerojatno su najbolji primjer takvog utjecaja nalazi tzv. “starohrvatskih” naušnica – nakita čija se izvedba vezuje koliko uz antičku baštinu, toliko i uz postojanje bizantskih gradova na obali i sudjelovanje Bizanta u trgovini s jadranskim zaleđem.¹⁴⁴ I u predromaničkoj arhitekturi i skulpturi koja na hrvatskom prostoru nastaje u 9. i kasnijim stoljećima, brojni su primjeri bizantskih utjecaja.¹⁴⁵ Postoje jasni argumenti za zaključak da se kasnoantički sustav oblikovanja crkava, počev od predromaničke pregradnje bizantske crkve u Dubrovniku, preko ranoromaničke katedrale sv. Tripuna u Kotoru, i dalje primjenjuje,

Slika 8. Naušnice trojagodnog tipa, 9. do 12. stoljeće

Slika 8. Nausnice trojagodnog tipa, 9. do 12. stoljeće

na južnijim dijelovima istočnoga Jadrana, u ovom slučaju u Dubrovniku, te na Lopudu i na Šipanu.¹⁴⁸

Konačno, valja uzeti u obzir da se umjetnički utjecaji ostvaruju i na istočnom Jadranu i nakon što je bizantska vlast na tim područjima nestala: tako je u Istri u 9. i 10. stoljeću, zahvaljujući jakim vezama pulske biskupije i nekih crkava na njenom području s Ravennom, središtem bizantske umjetnosti na Jadranu.¹⁴⁹

Crkvene veze Carigrada i istočnojadranske obale koje su začete u 8. stoljeću bile se ključan preduvjet da bi se bizantska crkva na različite načine i u više navrata uključila u akcije pokrštavanja "Sklavinija" u zaleđu istočnog Jadrana.¹⁵⁰ Neposredna ili barem posredna bizantska zasluga je i dolazak učenika Konstantina i Metoda koji su od šezdesetih godina do kraja 9. stoljeća na hrvatske prostore donijeli narodni jezik u liturgiji i slavensko pismo.¹⁵¹ Očigledno jest da je uloga Bizanta i njegovih posjeda na istočnojadranskoj obali u pokrštavanju Hrvata bila od velike važnosti, tim više što je pokrštavanje bilo "dug i slojevit proces".¹⁵²

Putovali su i ljudi iz vladajuće hijerarhije – u Dalmaciju su krajem 9. i početkom 10. stoljeća iz Carigrada upućivani stratezi. Prema Rižanskom placitu, nastalom 804. godine, hipat (konzul) iz Istre potvrđivan je u Carigradu.¹⁵³

uz postupne transformacije na čitavoj istočnojadranskoj obali, od sjevera, pa sve do današnje crnogorske obale.¹⁴⁶ Jedan od istaknutih istraživača, Danac Ejnar Dyggve, smatrao je da treba istaći sličnosti između kasnoantičke i ranosrednjovjekovne umjetnosti, pa je formulirao teoriju o postojanju izrazitog kontinuiteta na području Dalmacije. Nositelj kontinuiteta bila bi crkvena organizacija u gradovima, a poticaj graditeljskom poletu bila je misionarska djelatnost u područjima naseljenima Hrvatima i drugim Slavenima. Termin kojim je označio posebnost tih procesa na jadranskim obalama bio je "adriobizantizam".¹⁴⁷

"Adriobizantizam/adriobizantizam" je termin kojim se u novijoj literaturi žele definirati i utjecaji južnotalijanskog slikarstva (inače pod jakim utjecajem carigradskog kruga) na najranije sačuvane srednjovjekovne freske (11./12. stoljeće)

U 9. stoljeću Bizantsko Carstvo proživljava sveobuhvatan preobražaj nazvan makedonska renesansa. Ti procesi, između ostaloga, potiču i sve veći interes za zbivanja na Zapadu, što i omogućuje da se aktivno djeluje i na hrvatskom prostoru.

Arapci su potkraj tridesetih ušli u Jadran, a 841. osvojili Bari. Tih su godina stigli čak do Osora, potom i pobijedili Mlečane u bici kod Suska. U sljedećih dva do tri desetljeća učestali su njihovi pljačkaški pohodi. No, u drugoj polovici šezdesetih dolazi do raspleta. Arapci su 866. još jednom krenuli na bizantsku provinciju Dalmaciju, te su punih 15 mjeseci opsjedali Dubrovnik. Tada je novi bizantski car Bazilije I. (867-886) poslao flotu pod vodstvom Nikete Orifa u pomoć gradu, pred kojom su Arapci pobjegli prema Bariju.¹⁵⁴ Tada su Bizantinci organizirali široku koaliciju – papu, cara Ludovika, potom i “Hrvata i Srbina i Zahumljana i Trabunjanina i Konavljana i Dubrovčanina” te “sve iz gradova Dalmacije” koja je napala Bari, ali ga nisu uspjeli zauzeti. Tek je početkom 871. to uspjelo u samostalnoj akciji caru Ludoviku.¹⁵⁵

Vrhunac bizantskog angažmana na hrvatskom prostoru u 9. stoljeću bilo je osnivanje teme Dalmacije 70-ih godina. Tema je bila organizacijski oblik prikladan za područja kojima prijeti vanjska opasnost. Dalmatinskom području tada su neposredno prijetili Arapci s mora, a stalna su opasnost bile Sklavinije (od kojih je Hrvatska bila najjača) iz zaleđa. Osnivanjem teme stvorena je dugoročna osnova za održavanje bizantske vlasti. Međutim, i stanovnicima bizantske Dalmacije odgovaralo je takvo stanje: vezivali su se uz ideju Carstva zbog toga što je to onemogućavalo nametanje bilo kakve druge politike i vlasti.¹⁵⁶ U to su vrijeme, za vladavine Bazilija I (867-886), dugoročno uređeni i drugi odnosi s okolnim Sklavinijama: car je svojim podanicima u Dalmaciji naredio da daju Slavenima “sve ono što su davali strategu”, pa je otada u unutrašnjost iz Splita odlazilo 200 nomizmi, iz Trogira 100, Zadra 110, Osora 100, Raba 100, Krka 100. Dubrovnik je plaćao po 36 nomizmi Trabunjanima i Zahumljanima.¹⁵⁷

Bizantski suverenitet nad istočnojadranskom obalom nije dolazio u pitanje ni kada je početkom 10. stoljeća samom Carigradu zaprijetila ojačala Bugarska pod vodstvom Simeona. Iako su mnogi historičari smatrali da je dvadesetih godina 10. stoljeća Hrvatska pod vodstvom Tomislava preuzela vlast nad bizantskom Dalmacijom, pravih argumenata za takvu tvrdnju nema.¹⁵⁸

Jasan dokaz da bizantska vlast i dalje postoji nad Dalmacijom jest i podatak da sedam brodova s ruskom posadom 949. godine kreće iz bizantske Dalmacije (i iz Drača) u bizantski pohod na Kretu.¹⁵⁹

Koliko je Bizantsko Carstvo držalo do Hrvatske i Hrvata, koliko su oni mnogo značili za carsku hijerarhiju, svjedoči i djelo Konstantina VII. Porfirogeneta “O upravljanju carstvom”. Čitava 3 poglavlja (29, 30. i 31.) posvećena su isključivo Hrvatskoj i Hrvatima. I zemlja i narod spominju se i u nekim

Slika 10. Bareljef iz splitske krsionice po svemu sudeći prikazuje hrvatskog vladara s krunom tipično franačkih obilježja. Lik u podnožju našao se u stavu proskineze koja je dio uobičajenog carigradskog dvorskog ceremonijala.

drugim poglavljima. U usporedbi s količinom podataka koji su posvećeni drugim zemljama i narodima, radi se o jednom od najvećih. Tekst “O upravljanju carstvom” kao cjelina svakako je najznačajniji izvor za hrvatsku ranosrednjovjekovnu povijest, jer pruža nesrazmjerno više podataka od bilo kojeg drugog.

Do kraja 10. stoljeća bizantski je car podijelio hrvatskom vladaru naslov eparha i patricija. Prvi koji je dobio te titule bio je Držislav (o.970-o.995).¹⁶⁰ Eparh je u 10. stoljeću bio carski činovnik visokoga ranga, ali u slučaju hr-vatskog vladara to nije moglo biti ništa više od počasne titule.¹⁶¹ I patricij je tradicionalno bila počasna titula koju je u 9. i 10. stoljeću u Bizantskom Carstvu, među ostalim titulama (zajedno s titulom antipata i protospatara, nosio i strateg (dakle, vojni i civilni upravitelj bizantske administrativne jedinice – teme), potom i eparh i logotet. Ta se titula dodjeljivala i drugim vladarima prijateljskih država, primjerice, zahumskom knezu Mihajlu Viševiću početkom 10. stoljeća i nekim kavkaskim dinastima.¹⁶² U to vrijeme hrvatski su se vladari već nazivali kraljevima, i očigledno su bili u dobrim odnosima sa susjednim bizantskim teritorijima i s vrhovnom vlašću u Carigradu.

Doduše, vremenom mogućnosti za neposredniji bizantski angažman na Jadranu i na hrvatskom prostoru postaje sve manji, pa Carstvo oko godine 1000. prepušta sređivanje prilika na tim područjima Veneciji.¹⁶³ Koliko je proces individualizacije gradova već bio jak, odnosno koliko su oni svoj identitet izgrađivali neovisno o postojanju bizantskog vrhovništva, svjedoči i činjenica da su se mletačkom duždu Petru Orseolu kada je 998. (ili 1000.) godine krenuo u zauzimanje Dalmacije predstavnici gradova zaklinjali na vjernost pojedinačno, u ime svoga grada – prvo predstavnici Osora u svome gradu, potom u Zadru posebno zadarski prior i biskup, a posebno prior i biskup Krka, pa prior i biskupi Raba. Isto se ponovilo u Trogiru, u Splitu i na otoku Vrgadi (doduše, bilo crkveni bilo civilni predstavnici tih gradova posebno se ne spominju). I dubrovački nadbiskup s uglednim građanima (“nadbiskup sa svojima”) izašao je u susret duždu do Korčule i tamo mu se zakleo, a nije išao u središte provincije, u Zadar, poput drugih predstavnika gradova. Bio je to jedan od najboljih pokazatelja kako se dotada jedinstvena tema Dalmacija već krajem 10. stoljeća počela dijeliti na južni i sjeverniji dio, što kasnije postaje sve očitije. Izrazi odanosti nisu načelno dovodili u pitanje bizantsko vrhovništvo, jer se, po riječima mletačkog kroničara Andrije Dandola, u crkvenim molitvama carsko ime spominjalo prije duždeva.¹⁶⁴ Andrija, inače i sam mletački dužd (1343–1352), uz to tvrdi da je Petar Orseolo krenuo na Dalmaciju uz dopuštenje i po nalogu bizantskog cara.¹⁶⁵ Da li je tako uistinu bilo, ne zna se, jer takvu informaciju ne potvrđuje nijedan drugi izvor, čak ni suvremenik Petrove ekspedicije, mletački kroničar Ivan Đakon. Moguće je da su Bizantinci, svjesni da Hrvati i drugi Slaveni u istočnojadranskom zaleđu postaju sve jači i prijete njihovim gradovima, pozvali Veneciju, grad-državu koja je i dalje formalno bila pod njihovim vrhovništvom, da zaštiti interese Carstva. No, sve je to pretpostavka, jer je Petar Orseolo, čak i uz dopuštenje cara, napravio i više: osvojio je Biograd, grad koji nije bio pod bizantskom vlašću.¹⁶⁶

Car Bazilije (976-1025), jedan od najvećih osvajača u bizantskoj povijesti, nakon što je do 1018. godine potpuno podvlastio ono što je nekoć bila Samuilova država, "zauzeo je i Rašku i Bosnu i čitavu Dalmaciju i sve primorske krajeve sve do granica Donje Dalmacije". Kroničareve riječi ne treba shvaćati doslovno, vjerojatno Bazilijeva vojska i nije stigla u blizinu hrvatskih prostora, ali je već i sama prijetnja bila dovoljna da bi s tadašnjim hrvatskim vladarima, odnosno suvladarima Krešimirom (1000 – poslije 1030) i Gojslavom (1000 – poslije 1019) sklopio sporazum. Koju godinu kasnije, 1024. godine, bizantski činovnik, katepan Langobardije Bazilije Bojoan, "s Baranima je preplovio preko u Hrvatsku i ondje patricijsku ženu Krešimira zarobio, dovukao u Bari i potom otpremio pod paskom svoga sina u Carigrad".¹⁶⁷ O daljnjoj sudbini ove žene ne zna se ništa.

Međutim, stanje u bizantskoj Dalmaciji u sljedećim se desetljećima ubrzano mijenja: Hrvatska počinje opasno ugrožavati bizantsko vrhovništvo i ono će konačno nestati.

11. stoljeće: nestanak bizantske vlasti

Ne zna se da li je to bilo prije ili nakon sporazuma s Bazilijem, ali je činjenica da je i sam Krešimir dvadesetih godina “svakodnevno napadao Zadar i druge dalmatinske gradove”.¹⁶⁸

Proces izdvajanja iz tematske organizacije i individualizacije gradova, započet u 10, a već značajno odmakao u 11. stoljeću, nije dovodio u pitanje bizantsko vrhovništvo. Vladajući sloj u gradovima gospodarski je ojačao, a gradovi su uspostavili samoupravnu vlast, pa im nije odgovaralo da ih podvlasti susjedna Hrvatska ili pomorska sila Venecija. Najprihvatljivije im je bilo i dalje biti pod vlašću dalekog Bizanta (koji je i u 11. stoljeću značajan međunarodni faktor) negoli hrvatskog vladara ili mletačkog dužda čiji su politički, gospodarski i drugi interesi često znali biti i dijametralno suprotni. Osim toga, Bizant je tradicionalno poštivao lokalnu samoupravu.

Tome su potvrdila i putovanja “arhonta i toparha Zadra i Splita” Dobronje – Grgura. On je otišao u Carigrad da se pokloni caru Romanu III Argiru (1028-1034).¹⁶⁹ Bio je lijepo primljen i dobio je darove. Za vladavine istoga cara još je jednom bio u prijestolnici. No, kada je treći puta pohodio Carigrad, za vladavine Mihajla IV. Paflagonca (1034-1041), došlo je do nekog sukoba i nije mu dopušten povratak kući te je prije 1055. godine umro u carigradskom zatvoru.

Tog su Dobronju neki istraživači¹⁷⁰ poistovjetili s Grgurom, zadarskim priorom i strategom,¹⁷¹ a da nije tako, tvrdio je Stjepan Antoljak.¹⁷² Tonči Burić je dokazivao da bi nepoznati prokonzul (EGO PROCON(sul) s ulomaka trogirskih sarkofaga mogao biti zadarski prior Madije (Majo), otac ili djed Grgurov.¹⁷³

Hrvatski su vladari od otprilike sredine 11. st. pokušavali podvrći Dalmaciju ili barem neke njezine dijelove. U tom poslu do uspjeha se nije moglo doći brzo, čak ni u podvlašćivanju samo nekih dijelova bizantskog teritorija, a pogotovo ne u preuzimanju njegove cjeline. Ako se iz hrvatske perspektive radilo o osvajanju, iz bizantske je to bio proces raspadanja teme odnosno katepanata. Proces preuzimanja vlasti nad bizantskom Dalmacijom bio je vrlo kompliciran i difuzan, a nemoguće ga je detaljnije rekonstruirati temeljem malog broja poznatih činjenica. Stoga se pred istraživačem stvara slika koju je vrlo često nemoguće posve razumjeti i uopćiti, osim onoga glavnog: da je, uz sve zastoje i vraćanja na staro, proces odbacivanja bizantskog vrhovništva bio vrlo spor, da je trajao desetljećima, ali da je Bizant konačno izgubio Dalmaciju. Drugim riječima, može se zaključiti da su od 1069. godine, odnosno od trenutka u kojem su se formalno dogodile najveće promjene u tom procesu, određena suverena prava nad Dalmacijom imali hrvatski kraljevi, iako se i dalje virtualno smatralo da taj teritorij pripada Carstvu.¹⁷⁴

Hrvatsko preuzimanje vlasti nad nekadašnjom bizantskom Dalmacijom nije bio samo politički proces, već i etničko, kulturno i psihološko stapanje dvaju politikuma. O tome se u dosadašnjoj historiografiji prilično malo vodilo računa. Naime, kako se, od 9. stoljeća nadalje Hrvati sve intenzivnije spuštaju u bizantsku Dalmaciju, tako se i bizantska Dalmacija i hrvatsko zaleđe sve više stapaju u jedinstveno etničko i kulturno područje. To je jedan od razloga zbog čega u 11. stoljeću na prostoru tadašnje bizantske Dalmacije nije bilo izrazitijeg otpora nametanju hrvatskog vrhovništva. Međutim, nije sve baš išlo glatko: po svemu sudeći, gradovi baš i nisu hrlili u zagrljaj hrvatskog vladara. Prije bi se moglo reći da su se prilagođavali realnim odnosima – priznavali bi onu vlast koja bi ih u najvećoj mjeri štitila, a u najmanjoj mjeri oduzimala političku autonomiju. Razgrađivanju bizantske vlasti pridonosile su i zemljopisne karakteristike bizantske Dalmacije u kojoj su, bez obzira na bizantsku “talasokraciju”, gradovi i otoci uglavnom bili prepušteni sami sebi, međusobno slabo povezani. Zbližavali su ih kulturna tradicija i more.¹⁷⁵

Petar Krešimir 1060. prvi puta u nekoj povelji tvrdi da vlada nad Dalmacijom, odnosno naziva svoje kraljevstvo “Hrvatska i Dalmacija”.¹⁷⁹ Početkom šezdesetih uobičajilo se u poveljama Krešimira nazivati “kraljem Hrvatske i Dalmacije” ili “kraljem Hrvata i Dalmatinaca”.¹⁸⁰

Dokument datiran 1064/1065. godinom spominje zadarskog priora Nikolu koji je istovremeno nosio i titulu stratega – “*tempore Nikole, prioris et strati-go civitatis Iadere...*”.¹⁷⁶ Kralj Petar Krešimir je 1066. godine dao “kraljevsku slo-bodu” poznatom samostanu sv. Marije (“*do regiam libertatem*”). Čini se kao da to dokazuje širenje hrvatskoga vrhovništva na prostor Zadra, ali je upravo suprotno – naime, povelja počinje spominjanjem bizantskog cara – “*Duka in (partibus) Constantinopoleos imperante...*”¹⁷⁷ Stoga nema sumnje da je Zadar 1066. godine i dalje bio pod bizantskom vlašću.

Čini se da je tako bilo i 1067. godine. U povelji koja opisuje kako je zadarski samostan sv. Krševana dobio neke posjede u okolici grada, opet se spominje zadarski prior Leon. Istovremeno je Leon tituliran kao carski protospatar i katepan čitave Dalmacije.¹⁷⁸ Leon je prvi i jedini od dalmatinskih namjesnika koji nosi i naslov katepana.

No, već 1060. pojavljuje se u dokumentima ponovno zadarski prior koji isto-vremeno nosi i naslov stratega Dalmacije. Ni nešto kasnije, 1067. godine, bi-zantski se suverenitet ne dovodi u pitanje, jer se tada spominje zadarski prior.

U darovnici za otok Maun koju je Petar Krešimir izdao 1069. godine Jadransko se more naziva “našim Dalmatinskim morem”.¹⁸¹ Hrvatski kralj samozadovoljno tvrdi kako se “naše kraljevstvo proširilo na kopnu i na moru”.¹⁸² Već spomenuti katepan Leon pojavljuje se u ovom dokumentu kao svjedok. Sve te činjenice navodile su mnoge istraživače na zaključak da je upravo te godine ili tih godina dalmatinski katepanat podvrgnut vlasti hrvatskog kralja.¹⁸³

Osim toga, valja uočiti da je u Krešimirovoj tvrđnji o tome kako je “kraljevstvo proširio na kopnu i na moru” jasan utjecaj bizantske vladalačke ideologije po kojoj vladar ima apsolutnu vlast na moru i kopnu.¹⁸⁴

Činjenica da se i Petar Krešimir, kao i njegov nasljednik Dimitrije Zvonimir, nazivaju kraljevima Hrvatske i Dalmacije, ne znači da su uistinu držali vlast u svakom dijelu Dalmacije. Lokalni moćnici i regionalni interesi razgradili su bizantsku vlast, ali zasigurno nisu dopuštali ni hrvatskoj vlasti da se odmah konsolidira. Tako je još neko vrijeme postojala neka vrsta dvojnog suvereniteta – jedan načelan, bizantski, kojeg su se predstavnici lokalne vlasti s radošću prisjećali i spominjali, drugi, hrvatski, koji se sve više afirmirao. U “Exultetu”, nastalom ili 1071. ili 1080. godine u samostanu sv. Nikole u Osoru, slavi se osim bizantskog cara i “naš kralj”.¹⁸⁵

Iako je Bizantsko Carstvo do kraja 11. stoljeća faktički izgubilo bilo kakav utjecaj na zbivanja u Dalmaciji, zadarski prior Drago u protokolu isprave iz-dane 1091. godine datira ju s “Alexio Constantinopoleos imperante...”¹⁸⁷. Crkveni koncil u Zadru 1095. godine također je datiran po godinama vladavine cara Aleksija.¹⁸⁸ Čini se da su, spominjući cara koji tada ni na koji način nije mogao utjecati na zbivanja u Zadru i široj okolini, Zadrani i elita drugih dalmatinskih gradova željeli naglasiti svoju neovisnost nasuprot pretenzija novih potencijalnih gospodara – hrvatskih vladara ili Venecije (u isto se vrijeme car Aleksije spominje i u nekim ispravama u južnoj Italiji i u Veneciji – razlog je bio da se na svaki način odbije priznati vlast bilo normanskih vladara ili njemačkih careva).¹⁸⁹ No, nije čitava Dalmacija bila prepuštena drugima – Bizant je i dalje, vrlo čvrsto držao vlast južno od Neretve – tako 1108. dubrovački biskup Dominik datira ispravu po caru Aleksiju.¹⁹⁰

Iako se može reći, uzimajući u obzir razvoj događaja do početka 15. stoljeća, da su hrvatski vladari, uključujući i Arpadoviće i Anžuvince, bili dugoročni pobjednici, u posljednjim desetljećima 11. stoljeća, pa sve do početka 12. stoljeća Venecija je bila itekako težak protivnik i bitka za suverenitet nad Dalmacijom bila je krajnje neizvjesna.

12. stoljeće: povratak i propast

U dvadesetak-tridesetak godina po katastrofalnom bizantskom porazu u bici kod Manzikerta 1071. godine, intenziviraju se napadi Turaka Selđuka na Carstvo. Godine 1081. Normani su napali Drač i osvojili ga. Pečenezi su prodrli u Carstvo sa sjevera, preko Dunava – kriza je dosegla vrhunac 1090. godine, kada su stigli praktički do carigradskih zidina. Svi ovi napadi onemogućavali su Carstvu da se angažira na Zapadu: no, početkom 12. stoljeća, snage su se počele obnavljati, pa onda i ambicije. Aleksije Komnen (1081-1180), prvi od triju velikih Komnena (potom vlada njegov sin Ivan, pa unuk Emanuel), potpisao je 1110. godine sporazum s talijanskom gradom Pizom u kojem su se njezini građani obvezali da ne čine ništa što bi dovelo do toga da car izgubi “zemlje, kako one koje sada drži (misli se bizantski car – op. I. G.) pod svojom vlašću, kao i one koje će odsada prisvojiti u Hrvatskoj, Dalmaciji i Draču, pa sve do same Aleksandrije ... Piza neće sklopiti savez ni s jednom osobom ili silom neprijateljskom prema Bizantu, koja bi namjeravala oduzeti Carstvu ijedno područje unutar sadašnjih ili budućih granica – ponovno, od Hrvatske, Dalmacije, Drača, pa sve do Aleksandrije”.¹⁹¹ Ambicija da se ponovno zauzme Dalmacija više je nego očigledna – čini se da je jedino dvojbeno da li se Dalmacija smatra vječnim carskim posjedom (nije jasno da li se misli da je ona sada unutar “sadašnjih granica” – *“nunc sub potestate imperii”*) ili će prije ili kasnije biti ponovno zauzeta (tj. bit će unutar “budućih granica” – *“acquire debetis ab hac hora”*).¹⁹²

Kako su Arpadovići 1102. godine zadobili hrvatsku krunu,¹⁹³ jaki ugarsko-hrvatski vladari postali su novi rivali Mlečanima za vlast nad Dalmacijom. Nakon dugotrajnih ratova i brojnih preokreta, nakon 1133. godine stanje se stabiliziralo: sjeverni dijelovi hrvatske obale – Istra, Kvarner i zadarsko područje našli su se pod mletačkom vlašću, srednjodalmatinska regiju – od šibenskog područja pa sve do doline Neretve (uključujući Trogir i Split) podvlastili su se ugarsko-hrvatski vladari, a južniji krajevi od Neretve do Ulcinja i Bara, uključujući Kotor i Dubrovnik, bili su nominalno pod bizantskom vlašću, ali su praktično bili neovisni.¹⁹⁴ Isprava koju dubrovački nadbiskup Dominik izdaje u svom gradu 1109. godine također u dataciji spominje cara Aleksija – ali, dok se zadarska isprava iz 1091. godine osvrće na napad Arpadovića (Ladislava i Almoša), dubrovačka to ne čini.¹⁹⁵

Novo razdoblje u bizantskom angažmanu u Dalmaciji i na okolnom području počinje pedesetih godina 12. stoljeća: u vrlo složenoj vojno-političkoj situaciji u južnoj Italiji (u koju su bili upleteni Normani, papa, Venecija, Bizant i njemački car Fridrik I Barbarossa) Emanuel Komnen (1143-1180) je, nakon početnih uspjeha, doživio 1156. poraz kod Brindisija, pa je zauvijek morao po-vući svoje odrede iz južne Italije.

Tako će ubuduće u Italiji, pogotovo na njezinoj jadranskoj obali, Carstvo upotrebljavati druge metode – već je postojao niz trgovačko-političko-vojnih sporazuma između Carstva i Venecije (počev od osamdesetih godina 11. stoljeća),¹⁹⁶ a postojali su i kontakti s gradskom elitom u Ankoni, Ravenni, Pizi i Genovi. Od 1157. godine Ankona je mjesto u kojem se najintenzivnije željela ostvariti Emanuelova talijanska politika. Čini se vjerojatnim da je kasnije, u šezdesetima, Fridrik Barbarossa čak iskazivao volju da dopusti, štoviše, da i pomogne Emanuelu kako bi ovaj zavladao zapadnojadranskom obalom od Otranta do Ankone, pa čak i do Ravenne.¹⁹⁷

Na drugoj, istočnoj obali Jadrana, Emanuel je vodio drugačiju politiku i koristio je vojnu moć čim su mu to prilike omogućavale. No, bizantski odnos prema Dalmaciji ne bi stoga trebalo povezivati samo s Emanuelovom politikom na Balkanu (odnosno, gledati u cjelini s njegovim nastojanjima da zavlada južnom Ugarskom i Raškom), već se i bizantska nazočnost i politika u Italiji također treba uzeti u obzir. Štoviše, čini se da je vlast u Dalmaciji bila vrlo važna da bi se realizirali daljnji planovi u Italiji i na Jadranu u cjelini. Italija je, pak, bila ključan čimbenik u Emanuelovoj politici prema Zapadu ne samo zato što su u njoj bili važni gradovi i prilična bogatstva, već i stoga što su ti gradovi značajno utjecali na zbivanja na istočnim granicama Carstva – u križarskim državama u Siriji i Palestini.¹⁹⁸

Kada je 1162. godine Fridrik Barbarossa razorio Milano, Emanuel je intenzivirao aktivnosti na Jadranu – “poslao je potajice neke malo važne osobe narodima ... koji su bili nastanjeni u Jonskom zaljevu (tj. Jadranu – op. I. G.), te im naredio da te narode podsjetu na Fridrikovu nezasiťnu pohlepu te da ih potaknu na otpor. Narodu Mlećana poslao je s novcem Nikefora Halupu...” (već je prije poslao novac u Ankonu).¹⁹⁹ Emanuelove ambicije teško je odgonetati s distance od punih osam stoljeća: nema sumnje da su Jadran u cjelini, a i njegova hrvatska obala, bili vrlo važan faktor u bizantskoj politici, pa i u shvaćanju geopolitike. Čini se da je jedan od ciljeva bilo osigurati granicu na Dunavu i Savi, te ujedinjenje Italije i Bizanta u obnovljenom Rimskom Carstvu pod carigradskim vrhovništvom. Niketa Honijat piše da je Emanuel razmišljao “da proširi granice Carstva od Istoka i daleko na Zapad sve do Herkulovih stupova” (tj. Gibraltar – op. I. G.),²⁰⁰ što znači da je želio obnoviti Carstvo toliko moćno i veliko kao u doba Justinijana ili Konstantina.²⁰¹

Nije slučajno da Niketa Honijat, prije nego što prijeđe na opisivanje događaja u bizantsko-mletačkom ratu godine 1171, opisuje Jadransko more: “postoji na zapadu morski zaljev po imenu Jadran koji počinje od Sicilijskog mora i, kao neki ogranak Jonskoga mora, postaje samostalan i u dugačkom rukavcu po-vija se prema sjeveru”.²⁰²

Diplomatska predigra za osvajanje Dalmacije bila je vrlo duga i složena: nakon ugarsko-bizantskog rata u tridesetima, Bizantsko je Carstvo, baš kao

Slika 11. Klis – stoljetna utvrda koja dominira nad prostorom Solina i Splita.

i na Jadranu, pokrenulo i na sjeverozapadu novu ofenzivu kako bi i nauštrb Ugarske proširilo teritorij ili barem zonu utjecaja. Čarke su bile stalne, posebice na srpskom teritoriju, sve do sklapanja mira 1156. godine. Do izbijanja rata s Ugarskom došlo je nakon 1158. godine, pošto je sklopljen mir u Italiji. Tada je počela era bizantskog uplitanja i jačanja utjecaja u Ugarskoj i ona je trajala sve do 1165. godine.²⁰³ Ugarsko-hrvatski kralj Geza II je umro 1162. godine, a Gezin brat Stjepan IV, inače Emanuelov kandidat, nije se uspio dočepati prijestolja. No, bizantski se car uspio nagoditi s Gezinim sinom Stjepanom III (1163-1172). Nakon kratkotrajnog rata potpisan je mirovni sporazum po kojem se Emanuel obvezao da neće poticati Stjepanova strica Stjepana IV da ga svrgne, a kralj Stjepan je prepustio Carstvu Srijem i obvezao se poslati svoga brata Belu u Carigrad na školovanje (drugim riječima, Bela je postao talac). U isto su vrijeme Ugri odredili da Dalmacija bude Belina apanaža (nasljedstvo). To je značilo da će i dijelovi Hrvatske južno od Velebita u jednom trenutku praktično biti prepušteni Bizantskom Carstvu. Međutim, Stjepan III. je pogazio riječ i novi je ugarsko-hrvatsko-bizantski rat izbio 1165. godine.²⁰⁴

Bizantska je vojska pod Emanuelovim vodstvom napala Ugre kod Zemuna.²⁰⁵ Dio vojske pod vodstvom Ivana Duke Emanuel je poslao u Hrvatsku i Dalmaciju, i, kako prenosi Ivan Kinam, “tako dođoše pod bizantsku vlast i Trogir i Šibenik, pored toga i Split i narod Kačića i čuveni grad Klis koji je bio podigao car Dioklecijan, Skradin i Ostrovica i Solin i ostali koji se nalaze u dalmatskoj

zemlji – sve zajedno pedeset i sedam. Tako se svršiše događaji u Dalmaciji”.²⁰⁶ Narodna je predaja zabilježila ove događaje, a Toma Arhidakon ih je gotovo stotinjak godina kasnije prenio u svoju “Kroniku”: “...Emanuel je slao svoje vojvode s velikom oružanom spremom, koje su nosile obilno novaca za troškove. One su dolazile i držale su primorske gradove i veliki dio Hrvatske...”²⁰⁷

Upravo vlast nad primorskim gradovima bila je ključnog značaja, posebice nad Splitom i Šibenikom. Baš kao i Ankona na suprotnoj obali, ova dva grada postali su bizantske baze u Dalmaciji, u koje je ušla bizantska vojska i pristigli bizantski činovnici. Ostrovica, Skradin i Klis, utvrde u unutrašnjosti koje su također držali Bizantinci, štitile su novostečeni bizantski posjed od napada iz unutrašnjosti. Stvaranjem mostobrana sjeverno i sjeverozapadno od Krke (držanjem Skradina i Ostrovice) Bizantinci su iskazali ambicije da prošire svoju vlast i prema zadarskom zaleđu i prema Zadru samom, koji je u to doba bio pod mletačkom vlašću.²⁰⁸

Time što su podvlastili “narod Kačića” Bizantinci su kontrolirali područje između Neretve na jugoistoku i Splita na sjeverozapadu.²⁰⁹ Čini se da su se Kačići već 1167. godine željeli riješiti bizantskog vrhovništva. Tada je, naime, ponosni knez Nikola Kačić sklopio sporazum s Kotorom, a da nije ni jednom riječju spomenuo svoje odnose s Bizantom.²¹⁰ Ako su Kačići uistinu ponovno postali neovisni, tada su bili prekinuti kopneni putovi između splitske i šibenske regije s jedne i ostatka bizantskog teritorija s druge strane. To bi značilo da čuvanje pomorskih komunikacija postaje problem presudne važnosti. Ako su sve ove pretpostavke točne, logično je zaključiti da osnovni interes Carstva u držanju Dalmacije (odnosno, splitske i šibenske regije) nije bio u povećavanju svoga teritorija, već da bi se suprotstavilo svojim neprijateljima ili suparnicima na obje strane Jadrana i u Italiji. Uzimajući u obzir teškoće putovanja kopnom od središnjih dijelova Carstva do Splita, pomorski su putovi očigledno bili jednostavniji i puno brži. Doduše, Kačići nikada nisu zaprijetili direktno Spli-tu, ali su kao gusari prijetili čitavom Jadranu – potkraj 11. i tijekom 12. sto-ljeća plaćali su mnogi i na istočnoj i zapadnoj obali da ih ne bi napadali – i Kotorani, i Splićani, i Dubrovčani. Nije jasno, dakle, da li su Kačići bili neovisni ili su ipak priznavali vrhovništvo Bizantskog Carstva, ali je vrhovništvo vjerojatno bilo formalno. Bizantinci su morali, da bi osigurali Split, zauzeti neke srednjodalmatinske otoke, pa su, po svemu sudeći, držali i Brač,²¹¹ potom Hvar²¹² i Korčulu.²¹³

U to je vrijeme Bizantsko Carstvo kontroliralo i Bosnu, ili barem dijelove Bosne (Emanuel je jedini bizantski car koji je u svojoj titulaturi imao i pridjev “bosanski”).²¹⁴ Čini se da je bizantska vojska zaposjela Bosnu 1165. godine, u istom pohodu kojim je pripojila i Dalmaciju. Naime, oko 1154-5. godine Kinam naziva bosanskog bana Borića “egzarhom dalmatske zemlje Bosne ... koji je među saveznicima peonskog (tj. hrvatsko-ugarskog kralja – op. I. G.)”, a kaže

da “narod u Bosni ima poseban način života i upravljanja” (tj. različit od Srba – op. I. G.).²¹⁵ Kada je bizantska vlast u Bosni nakon 1180. godine konačno nestala, po prvi su puta ugarsko-hrvatski kraljevi dobili priliku da zauzmu bosanski teritorij: u historiografiji se samo raspravlja da li se to dogodilo odmah nakon 1180. godine ili nekoliko desetljeća kasnije.²¹⁶

Nema mnogo podataka o odnosu lokalnog, dalmatinskog stanovništva prema Bizantincima: čini se da se Ivan Duka i njegova vojska nisu suočili s poteškoćama kada su 1165. godine zauzeli Dalmaciju. Kinam tvrdi da je Ivan “savladao Dalmaciju”, odnosno da je “ušao u nju i da je sva ubrzo u najvećem dijelu pripala caru”.²¹⁷

Rat između Ugara i Bizantinaca opet je izbio 1166. godine, te je ugarsko-hrvatska vojska pod zapovjedništvom “župana” ušla duboko u Dalmaciju i, prema riječima mletačkog kroničara Andrije Dandola, ponovno zauzela Split, Šibenik i Trogir. Da li je baš sve bilo tako, nije jasno, jer bizantski historičar Ivan Kinam svjedoči drugačije, očigledno želeći minimizirati poraz koji je njegova vojska doživjela: “ne mnogo kasnije Huni (misli se na ugarsko-hrvatsku vojsku – op. I. G.) riješise da ponovno zauzmu Dalmaciju. Druga vojska krenu ... ali ne uspješe ratom tamo ništa postići nego se, zarobivši Halupu, povukoše. Odmah ću ispričati kako se to Nikeforu Halupi dogodilo. Kad je on saznao da je hunska vojska stigla u zemlju, izade iz Splita sa malobrojnim vojnim odredom. Dok su bili u pokretu, najveći broj njegovih pratilaca stalno se malo po malo osipao, pa ostaviše čovjeka kao lak plijen za neprijatelja. Oni (tj. Huni) ga opkoliše i zarobiše ga iako je pružio žilav otpor”.²¹⁸ Bez obzira kako tumačili ovu vijest, očito je da je bizantska vojska teško poražena, da je pokazala malodušnost ili barem da je Halupa ispao nesposoban da njome zapovijeda. Unatoč pristranosti, Kinamov opis daje vrlo važne podatke: čini se da su Bizantinci krenuli u unutrašnjost, u pravcu Knina, kroz koji je morala proći svaka vojska koja želi sa sjevera stići na srednjodalmatinsku obalu. Zbog planinskog okoliša i vrlo nepovoljnih uvjeta, logično je da su se bizantski vojnici uspaničili.

Ovaj je poraz izazvao Emanuelovu reakciju: uslijedio je napad na Ugarsku iz tri pravca, a 1167. godine je krenula vojska pod zapovjedništvom Andronika Kontostefana. U teškoj bici protiv velike ugarsko-hrvatske vojske kod Zemuna izborna je najspektakularnija pobjeda koju je carska vojska postigla za Emanuelelove vladavine. Nakon takvog ishoda, više ništa nije Bizantincima stajalo na putu da ne povrate vlast u Dalmaciji. Na taj je način ugarsko-bizantski rat i završio: iako nijedan izvor ne spominje što se dogodilo u Dalmaciji i južnim dijelovima Hrvatske, očigledno jest da su ti teritoriji prepušteni Bizantskom Carstvu. Kronika Henryja Mügelna tvrdi da je po sporazumu uglavljenom po bizantskoj pobjedi sporni teritorij povjeren princu Beli, što je značilo da će Bizantinci steći vlast u Srijemu, Dalmaciji i Bosni. Mihajlo Anhijski, kasniji

carigradski patrijarh (1170-1178) u govoru vjerojatno održanom 1167. godine tvrdi da su “i Hrvat i Bosanac upisani u tablice Romeja”.²¹⁹

Stanje oko Dalmacije mijenjalo se do kraja šezdesetih godina vrlo brzo: Bizant i Mlečani, nekadašnji saveznici, postali su glavni suparnici i potencijalni neprijatelji. Pošto je 1169. sklopio sporazum s Genovom, a sljedeće godine s Pisom, Emanuel je 1171. godine naredio da se uhapsu svi mletački trgovci. Potom su Mlečani pripremili odgovor. Niketa Honijat tvrdi da “dobro se pripremvši za veliku borbu ... oni su sa svih strana prikupili snage i ne mali broj savezničkih lađa pribavljenih iz zemlje Slavena, sa sobom su doveli”.²²⁰ Vjerojatno pod “Slavenima” valja razumijevati vojsku koja je stigla s ugarsko-hrvatskog teritorija. Prvo je mletačka mornarica povratila Zadar iz ruku ugarsko-hrvatskog vladara, a potom je opljačkala Trogir i Dubrovnik, ali je Split čvrsto ustrajao na strani bizantskog cara. Dokumenti pokazuju da je Dubrovnik 1169. godine bio pod bizantskim vrhovništvom, potom 1171. pod mletačkim, ali je u sedamdesetima nad njim vlast ponovno zadobilo Carstvo. Trogir je, pak, bio u mletačkim rukama još 1173., pa čak možda i 1178. godine, ali je 1180. godine opet pod Bizantom. U ovim mletačko-bizantskim sukobima i jedna i druga strana očigledno su tražili od svakoga iskaze lojalnosti. Neki svećenik iz Zadra, moguće i nadbiskup osobno, ispričavao se što ne dolazi na crkveni sinod u Split 1177. godine ovim riječima: “Ako dođem, Mlečani će reći da nisam išao na crkveni sinod, nego da sam otišao kovati zavjeru protiv njih; naposljetku, bilo bi mi vrlo teško izbjeći zamke zadarskih građana, Slavena, Ugara i drugih. Stoga Vas molim da me ispričate papinskom izaslaniku i da odgodite sinod za prikladnije i mirnije vrijeme...”²²¹ Citirani tekst pokazuje i koliko je složeno bilo stanje u crkvi: snalazeći se između političkih sila i crkvenih središta, biskupi i nadbiskupi bili su smatrani za predstavnike civilnih vlasti. Jedan od takvih slučajeva bio je onaj splitskog nadbiskupa Rajnerija (Arnira) (1175-80), koji je otišao u Carigrad ne samo kao predstavnik splitske crkve, nego i čitavog splitskog stanovništva – barem to tako tumači Toma Arhidakon.²²² Daniele Farlati tvrdi da je car Emanuel Rajneriju odnosno splitskoj crkvi potvrdio povlastice “koje su se kršile te je vratio crkvi njezine posjede koje su joj moćnici zaposjeli”.²²³

Da su veze s Bizantom bile tada prilično intenzivne, svjedoči i grčki tekst na jednoj od stranica rukopisa Tomine Kronike: Μανουήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός²²⁴ – inače uobičajena formula intitulacije – “Emanuel Komnen po Kristu Bogu pouzdan car i samodržac Romeja”. Tko je tu formulu ispisao i kada, te pod kojim okolnostima, nije jasno.

Slika 12. Pogled s bribirske utvrde prema moru. Kasnoantička Varvaria bila je nakon doseobe Slavena i Hrvata neko vrijeme vjerojatno, potom joj se ime transformira u Bribir. Kao sjelo moćnih Šubića – Bribiraca (knezova bribirskih) afirmira se od kraja 12. stoljeća.

Bizantska vlast poticala je razvoj municipalne autonomije – u šezdesetima se u dalmatinskim gradovima pojavljuju “konzuli” kao predstavnici komunalne vlasti.²²⁵

U sedamdesetima je bizantska vlast u Dalmaciji i dalje bila prilično stabilna: to potvrđuje nazočnost carskih namjesnika u Dalmaciji – Nikefora Halupu zamijenio je najkasnije 1170. ili 1171. godine Konstantin Duka, drugim imenom Filokale.²²⁶ Nakon Konstantina novi je namjesnik postao Rogerije “Sclavone”, čija je nazočnost potvrđena dokumentima iz 1180. godine.²²⁷

Hrvatska feudalna obitelj Šubića bila je u to vrijeme vjerojatno bizantski vazal, jer je, baš kao i mnogi drugi crkveni i laički velikodostojnici, 1180. godine Bogdančev sin Miroslav bio spomenut kao Rogerijev svjedok, što znači da mu je bio podložan. Među tim svjedocima su bili i senjski (*segnensis*) i kninski biskup (*tiniensis*): ukupno se spominje šest župana (jedan od njih je i Miroslav).²²⁸ Činjenica da se spominju senjski i kninski biskup kao svjedoci bizantskom namjesniku je vrlo čudna, jer je Senj vrlo daleko od bizantskog posjeda u Dalmaciji. Slučaj kninskog biskupa je, čini se, još interesantniji: nije moguće da je kninska utvrda (ili grad) bila pod bizantskim vrhovništvom, već

je vjerojatnije da su oba biskupa željeli poštivati sve vlasti na širem području, usprkos svim rizicima koje je u svom pismu spominjao zadarski nadbiskup.

No, nakon Emanuelove smrti (24. rujna 1180. godine) stabilna bizantska vlast potpuno se raspala i nestala iz većeg dijela Dalmacije. Miroslav Šubić je vrlo brzo (vjerojatno tijekom 1181. godine) počeo pomagati vojskovođi Mauru kojeg je kralj Bela III. poslao da bi u Dalmaciji ponovno uspostavio vlast ugarsko-hrvatskog kralja,²²⁹ što se ubrzo i ostvarilo. Iako su feudalni gospodari i primorski gradovi – komune bili vrlo brzi u mijenjanju saveznika, nije to bio rezultat njihove simpatije ili antipatije. Radilo se ponajviše o političkoj računici. Toma Arhidakon, usprkos svojih simpatija prema Bizantskom Carstvu, jednostavno konstatira da su se “poslije smrti cara Emanuela, Splićani vratili pod vlast Ugara”.²³⁰ Bilo je očigledno da Carstvo nema nikakvih izgleda da zadrži vlast u Dalmaciji, još manje da obnovi vlast nad tim područjem, kada ju je jednom izgubilo. Čini se da se car Isak II. Anđel bizantsko-ugarskim sporazumom iz 1185/6. godine formalno odrekao pretenzija na Dalmaciju, na njezine gradove i otoke.²³¹ Čini se da su ojačali feudalni gospodar i upravljačke elite u istočnojadranskim komunama bili nezadovoljni nestankom bizantske vlasti, jer su ugarsko-hrvatski vladari nastavili ugrožavati njihove privilegije ili municipalnu autonomiju. Ništa boljem tretmanu nisu se mogli nadati ni od uvijek opasne Venecije. Izgleda da je potkraj 12. i tijekom 13. stoljeća slika o Bizantskom Carstvu u tim krugovima i dalje bila vrlo povoljna, što onda i objašnjava svojevrsnu nostalgiju koja se za bizantskom vlašću izražava u nekim tekstovima, posebice onom Tome Arhidakona.

Nakon 1180. godine srpski vladar Nemanja napao je Dubrovnik, potom i otoke Korčulu i Vis.²³² Dubrovnik je nekoliko godina bio neovisan, da bi 1192. opet priznao bizantsku vlast. No, kako je Bizantsko Carstvo 1204. godine propalo, Dubrovnik je ostao bez vrhovnog gospodara, pa su mu se sljedeće godine nametnuli Mlečani.²³³

Od svih zapisa o bizantskoj vlasti u Dalmaciji i o odnosu lokalnog stanovništva svakako je najduži i najvažniji onaj iz djela “Historia Salonitana” Tome Arhidakona (1200-1268). Kako je Toma uvjereni katolik, njegova antipatija prema bradatim pravoslavnim svećenicima i činjenici da svećenici mogu imati djecu logična je i on ju ne skriva: usprkos tome, on priča da je “u ono je vrijeme vladao u Carigradu Emanuel slavne uspomene. Čitava je, pak, Dalmacija i gotovo čitava Hrvatska bila podložna njegovoj vlasti. A on je sam bio vrlo dobrotiv prema svim svojim podanicima. Nije bio utjerivač dažbina, nego najdarežljiviji djelilac svoga bogatstva. Svima onima, koji su k njemu dolazili, iskazivao je počasti, svima je troškove iz državne blagajne podmirivao. I pošto je primio popis broja stanovnika grada Splita, slao je svima plaće, a djeci, koja su u kolijevci ležala, naredio je, da se daje po jedan zlatnik...”²³⁴

Šezdesetih i sedamdesetih godina 12. stoljeća bizantska se vlast u Dalmaciji smjestila u Splitu, dočim je u prethodnim stoljećima bila u Zadru. Iz Tomina kuta gledanja carska je administracija stvarala izvrsne uvjete za razvoj grada i za očuvanje municipalne autonomije kada je ona jednom bila stvorena. Antagonizam između katoličkog stanovništva u Dalmaciji i pravoslavnog cara nije postojao. Ovakav smiren život unutar komune samo su ugrožavali moćni susjedi, Hrvati iz splitskog zaleđa. Svatko tko je mogao zaustaviti te prezrene pastire i brđane bio je, po Tomi, dobar gospodar – naravno, to je moglo biti i Bizantsko Carstvo. Tomin je stav bio dodatno radikaliziran činjenicom da je u vrijeme dok piše (polovina 13. stoljeća) čitava Hrvatska, a posebice šira splitska okolica rastrzana feudalnom anarhijom – velikaške su obitelji postale istinski gospodari zemlje, a u njima je Split imao vrlo neugodnog i nepouzdanog susjeda. Naravno, Toma i većina stanovnika Splita bili su isto tako Hrvati, ali se tradicionalne tenzije između stanovnika obalnih gradova i zaleđa nisu temeljile na etničkim, već na kulturnim i gospodarskim razlikama. Toma, kada govori o Hrvatima i Mađarima, prvenstveno se smatra građaninom Splita i štiti interese svoga grada.²³⁵

Tomina priča o Emanuelu Komnenu ima u sebi elemente panegirika. Jedan od prozaičnih razloga tome jest da su dalmatinski gradovi dobili, po svemu su-deći, iznimne porezne olakšice kada su ponovno potpali pod carsku vlast.²³⁶ Toma priča i o splitskom nadbiskupu Arniru koji je otišao u Carigrad gdje ga je toplo dočekao sam car Emanuel. Car je dao nadbiskupu novac da pokrije troškove, a prije odlaska kući “dao mu je vrlo dragocjene i ne male darove. I tako se je vratio u svoju crkvu radostan i bogat”.²³⁷ S druge strane, Toma se oštro okomio na Rajnerijeva prethodnika Girarda, jer on nije želio ići u Carigrad.²³⁸

I “Životopis svetog Arnira”, napisan na hrvatskom vjerojatno u 17. ili 18. stoljeću, bilježi ove događaje. Kao predložak koristi uglavnom Tomu. Bez obzira na tako kasni postanak, kada bi se mogao očekivati antagonizam prema pravoslavlju, bizantska je vlast opisana na manje ili više isti način: spominje se Emanuel kao “dobri cesar” koji je Arniru ispunio sve želje.²³⁹

Bizantska vlast u Dalmaciji između 1165. i 1180. godine ostavila je traga i u materijalnoj kulturi. Nekoliko skulpturalnih fragmenata moguće je pripisati bizantskim umjetnicima: plutej u crkvi Sv. Stjepana u Dubrovniku te dva fragmenta ambona u splitskoj katedrali (analogije sa splitskim fragmentima pronađene su u Mistri na Peloponezu). Utjecaj srednjobizantske umjetnosti očigledan je u ostacima crkve u Rogačićima pokraj Sarajeva.²⁴⁰ Neki neizravni tragovi bizantske kulture i umjetnosti nisu ostajali samo zbog direktne bizantske nazočnosti, nego i kao rezultat kulturne i umjetničke razmjene bilo s balkanskom unutrašnjošću, bilo s nekim drugim regijama, prvenstveno Venecijom – u obje regije bizantski je utjecaj bio prilično jak.²⁴¹ Tako su i freske u petnaestak

crkava u Dalmaciji, nastale od sredine 11. do kraja 13. stoljeća, “iako nije mo-guće sve podvući pod zajednički nazivnik, nesumnjivo su bizantske crte kod većine najuočljivije”.²⁴²

Baš kao i u slučaju predromaničke umjetnosti, kada se u stilskim obilježjima očituje ispreplitanje istočnih i zapadnih utjecaja, tako se i u slikarstvu, potom i u slikarstvu, druge polovine 11. i početka 12. stoljeća, “objedinjuju zapadne i istočne likovne spoznaje”. U toj umjetnosti postoji određene “struje bizantizirajućega daha”.¹⁸⁶

U Kotoru, gdje je bizantski politički utjecaj bio osjetno jači, to je imalo utjecaja na osnovni oblik katedrale posvećene 1166. godine. Bizantski je utjecaj očigledan u poziciji kupole podignute na sredini crkve, iznad oltara.²⁴⁵

Lijevana staklena kameja sv. Demetrija, pronađena u Čitluku kod Sinja, upravo je s lokaliteta koji je mogao u drugoj polovini 12. stoljeća biti blizu granice bizantskog posjeda u Dalmaciji prema unutrašnjosti.²⁴³

Posebno su zanimljiva četiri križa kasnobizantskog tipa nađena na području Hrvatske: prvi sa Sv. Jurja od Putalja kod Kaštel-Sućurca, drugi je iz Tučepa u Makarskom primorju, treći s lokaliteta Ležajića Glavica kod Đevrsaka u sjevernoj Dalmaciji, četvrti iz Grobnika kod Rijeke. Svi su pronađeni na grobljima, te proizvedeni u 12. stoljeću, vjerojatno u Solunu.²⁴⁴ Čini se logičnim da su ih u Dalmaciju donosili bizantski vojnici ili prodavali bizantski trgovci.

Čini se da je bizantska nazočnost u Dalmaciji i u pogledu kolanja bizantskog novca trajala sve do kraja 12. stoljeća. Općenito govoreći, novac iz dinastija Komnena i Andela posljednji su primjerci bizantskog novca koji se u Dalmaciji pojavljuju u značajnijim količinama. U jednom slučaju radi se o ostavi novca s nepoznate lokacije u kojoj dominiraju primjerci iz razdoblja Emanuela I (28 ili 32,2%), ali ima u neočekivano visokom postotku i novca relativno nevažnih careva dinastije Andela – Isaka II (1185-1195) (23 primjerka ili 26,4%) i Aleksija III (1195-1203) (25 primjeraka ili 28,8%).²⁴⁶ U ostavi bizantskog novca iz Dubrovnika ima primjeraka od Justinijana I (527-565), pa čak do Andronika II (1282-1328). Aleksije I Komnen (1081-1118) je predstavljen sa 63 primjerka, Ivan II (1118-1143) sa 2, Emanuel (1143-1180) sa 12.²⁴⁷

Bizantsku vlast u Dalmaciji u 12. stoljeću, iako je trajala samo 15 godina, suvremenici su visoko cijenili. Prekratko je potrajala da bio ostavila jače biljege u civilizacijskoj slici dalmatinskog prostora, a njezina kratkotrajnost rezultat je vanjskih čimbenika, prvenstveno potpunog sloma zapadne politike cara Emanuela Komnena.

Od 13. stoljeća: slabi odjeci nekoć intenzivnih odnosa

Od propasti Bizantskog Carstva 1204. godine bizantsko-hrvatski odnosi postaju vrlo slabi, očituju se u neizravnim umjetničkim doticajima i samo su blijeda slika nekadašnjih intenzivnih kontakata.

Jedina je iznimka Dubrovnik koji još potkraj 12. i 13. stoljeća širi trgovačke poslove na balkansku unutrašnjost i prema Istoku, pa su mu nužni ugovori s Bizantskim Carstvom. Dubrovački kroničari tvrde da je još car Emanuel I. Komnen izdao Dubrovčanima jednu povelju oko 1169/1170, drugu nakon 1175. godine, potom njegov nasljednik Aleksije II. (1180-1183) još jednu.²⁴⁸ Emanuel je, možda, i splitskom nadbiskupu Rajneriju odnosno splitskoj crkvi izdao neku povelju prigodom Rajnerijeva posjeta Carigradu. Mogući grčki original ne postoji, već samo navodni latinski prijevod.²⁴⁹

S više se sigurnosti može govoriti da je car Isak II. Andel (1185-1195) godine 1192. poveljom podijelio Dubrovčanima nove povlastice, jer, iako je izgubljena, kroničari iscrpno prenose njezin sadržaj.²⁵⁰ Epirski despot Mihajlo Angel I. izdao je 1215. godine ispravu o privilegijama. Njih je tridesetih godina potvrdio i proširio njegov sin Mihajlo Angel II.²⁵¹ U poluprivatnom pismu, koje je popratio dodjelu povlastica, Mihajlo se dubrovačkom knezu Ivanu Teofilu obraća kao “plemenitom knezu i vladaru Dubrovnika, i dragome mi prijatelju” (Τῷ εὐγενεστάτῳ κόντῳ, καὶ ἐξουσιαστῇ Ραουσιῶν, καὶ ἀγαπητῷ μοι φίλῳ).²⁵² Tri godine ranije Dubrovčanima je povlastice podijelio i solunski despot Emanuel Komnen-Duka: obavezao se da će dubrovački trgovci imati slobodu kretanja na kopnu i na moru pod njegovom vlašću; da neće plaćati nikakve poreze ili globe; da će ih, koliko je moguće, štiti od gusara; da će biti pošteđeni sudskog progona, jer će se u tom slučaju despot obraćati dubrovačkim vlastima; da će imovina Dubrovčanina koji premine na despotovu teritoriju biti zaštićena; jedino je bilo zabranjeno da se žito izvozi u slučaju nerodice.²⁵³ Dubrovački kroničari Jakov Lukarević i Junije Restić tvrde da su Dubrovčani sklopili trgovački ugovor i s latinskim carem Balduinom (1204-1205), potom i s njegovim nasljednikom Henrikom, a da su istovremeno sklopili sličan sporazum i s Teodorom Laskarisom (1204-1222), bizantskim carem koji je stolovao u Nikeji. O tom ugovoru s Nikejskim Carstvom nije sačuvana nikakva povelja, pa valja posumnjati u riječi kroničara: no, ako se uzme da je točno ono što pišu, može se zaključiti da su Dubrovčani u prvoj polovini 13. stoljeća, bez obzira na veliku političku podijeljenost nekadašnjeg jedinstvenog teritorija Bizantskog Carstva, praktički od svih važnijih vlasti dobili povlastice i omogućili svojim trgovcima da slobodno trguju. Čini se da je i car Mihajlo VIII. (1259-1282) potkraj vladavine potvrdio Dubrovčanima povlastice.²⁵⁴

Dubrovačko Veliko vijeće zaključilo je 19. studenoga 1302. da Vito Kašica otputuje u Carigrad, između ostaloga i da isposluje trgovačke slobode. Pola putnih troškova platila bi mu Općina, pola zainteresirani trgovci. U travnju sljedeće godine Kašica se vratio, a Veliko vijeće određuje da mu se plati 15 perpera za pismo što ga je isposlovao od cara.²⁵⁵ Tako je, po kroničarevim riječima, Dubrovnik potkraj 1302. ili početkom sljedeće godine sklopio ugovor sa carem Andronikom II (1282-1328), prema kojemu Dubrovčani uz plaćanje godišnjeg prinosa od 1000 zlatnih perpera mogu slobodno trgovati u Carstvu bez plaćanja ikakvih carina.²⁵⁶

Za Dubrovnik je bizantsko područje bilo važan izvoznik žita, iako su ga najviše dovozili iz Apulije i Albanije. Najčešće ukrajne luke bile su Korone i Patras na Peloponezu, potom Solun i Carigrad. U dokumentima se osim spo-mena tih mjesta bilježi i da se žito uvozi iz Romanije, kako tada Dubrovčani nazivaju bizantsko područje.²⁵⁷

Nova dubrovačka diplomatska inicijativa za dobivanje i potvrđivanje trgovačkih povlastica pokrenuta je 1431. godine. U Dubrovniku se 1449. pojavio carev poslanik s pismom, pa je održana jedna runda pregovora. Iste su godine vođeni i razgovori između Dubrovčana i despota na Peloponezu. Sljedeće je godine u grad stigao drugi izaslanik, s novim ponudama.²⁵⁸ Do sklapanja konačnog sporazuma proteklo je još godinu dana – tako su Dubrovčani u lip-nju 1451, manje od dvije godine prije pada Carigrada, od posljednjeg bizantskog cara Konstantina XI. Dragaša dobili zlatnu bulu: po njoj su se Dubrovčani mogli slobodno nastaniti u Carigradu, sagraditi u njemu svoju trgovačku kuću (tzv. lođu), imati svoga konzula koji bi im sudio u međusobnim prijemima te slobodno trgovati; mogli su u Carigradu podignuti svoju crkvu (ali se to nije ostvarilo). Car se nije suglasio s potpunim oslobađanjem od carine robe koja se uvozi ili izvozi, već je uglavljena na i dalje malih 2% njezine vrijednosti.²⁵⁹ Iste su godine Dubrovčanima povlastice podijelili i despota na Peloponezu, Toma i Dimitrije Paleolog.²⁶⁰ I Peloponez je ubrzo, 1460. godine, potpao pod Osmanlije, pa su povlastice postale bezvrijedne. Dobivanje sve tri povelje ishodio je znameniti diplomat Vuk/Vukša Blaž Bobaljević, ugarski vitez, pripadnik jedne od najstarijih dubrovačkih vlasteoskih obitelji, koji je dubrovačke interese zastupao i u Mlecima, Ugarskoj, kod Stjepana Vukčića.²⁶¹

Izgleda da su već od 12. stoljeća neki grčki slikari navraćali u istočnojadranske gradove i u njima se zadržavali kraće vrijeme, a neki i dugo godina, sve do smrti.²⁶² U Zadru je Jovan/Ivan Klerikopulos 1314. godine izradio oltarsku palu za hram sv. Dimitrija. Iako se potpisao na latinskom jeziku, ime odaje grčko podrijetlo, a stil mu je “alla greca”. Ipak, najviše je Grka dolazilo u Kotor i Dubrovnik.²⁶³

Slikarstvo na dasci sve do 14. stoljeća na hrvatskoj je obali u nekoj mjeri bilo napajano na bizantskim uzorima – bili su to specifični odrazi “bizantskog

stila” – *maniere grece*. U tim je stilskim okvirima i kanon sa slikanim raspećem iz zbirke zadarskih benediktinki i iz riznice trogirске katedrale, izrađen u Veneciji oko 1300. godine.²⁶⁴

Na slikama toga razdoblja nisu rijetki ni natpisi na grčkome jeziku – očituju se na fresci (prikazan je sv. Ivan Krstitelj) u južnoj lađi zadarske katedrale,²⁶⁵ u njezinu relikvijaru,²⁶⁶ potom na znamenitom raspelu iz franjevačkog samostana (CTABPΩCIC = raspeće) te na nestalom raspelu iz samostana sv. Marije Velike (na slici koja postoji natpis je nečitak odnosno nerazumljiv).²⁶⁷

I stoljeće kasnije radovi pripadnika italokretske škole stizali su na istočnojadransku obalu i otoke.²⁶⁸ Ikonu Bogorodice “Eleuse” (“Milostive”) koja se nalazi u bratovštini Svih Svetih u Korčuli naslikao je neki grčki slikar koji je u drugoj polovini 14. stoljeća, najvjerojatnije do 1375. godine, boravio u tom gradu.²⁶⁹ Čini se da su dva raspela, nastala vjerojatno u 14. stoljeću, u korčulansku crkvu Svih Svetih stigla brodom s Krete pošto je otok za Kandijskoga rata (1645-1668) pao pod vlast Osmanlija.²⁷⁰

I u kasnijim su se stoljećima u Dalmaciju uvezile ikone nastale pod utjecajem bizantske umjetnosti – neke od najpoznatijih, ali i posljednjih, naslikao je Angelo Bizamano, slikar 16. stoljeća, podrijetlom s Krete. Njegove ikone, na kojima se tradicionalni bizantski motivi miješaju s utjecajima renesanse, stigle su u Dubrovnik i okolicu te u Split.²⁷¹ “Zastarjelo Bizamanovo slikarstvo... sviđalo se konzervativnom shvaćanju Dubrovčana, osobito dubrovačkim seljacima”.²⁷²

Propadanjem Bizanta u 14. i 15. stoljeću, a pogotovo po osmanskom osvajanju Carigrada 1453. godine, na Zapad je došlo mnogo obrazovanih Grka. Neki su stigli i do hrvatskih zemalja – u Dubrovnik je u 15. stoljeću došao Ksenofont Filelfo. Već je njegov otac Frane bio poznati humanist, a majka Teodora bila je iz istaknuta bizantskoga roda, kći Ivana Hrisolora.²⁷³ Bio je kancelar Republike od 1460. do prerane smrti 1470. godine te nastavnik na lokalnoj visokoj školi. Notari braća Bartol (Bartolomej) i Ivan Sfondrati došli su u Dubrovnik iz Cremona, ali su podrijetlom također bili iz Bizanta. I Bartol je, poput Ksenofonta, podučavao na dubrovačkoj visokoj školi, pa se njih dvojica mogu smatrati istaknutim pripadnicima dubrovačkog humanističkog kruga.²⁷⁴

Kardinal, crkveni političar, reformator i pisac, dubrovački dominikanac Ivan Stojković (1392.-1443.) otputovao je 1435. u Carigrad na čelu poslanstva crkvenog koncila u Baselu kako bi pregovarao o budućem općem saboru Istočne i Zapadne Crkve o jedinstvu kršćanske ekumene (odnosno, o crkvenoj uniji). Njegovi dugi pregovori s carem Ivanom Paleologom i patrijarhom Josifom II. završili su s neuspjehom, dijelom i zbog stalna podmetanja papinskih izaslanika, dijelom i zbog rascjepa koji se dogodio na koncilu u Baselu. Poticaj odlasku u Carigrad Stojković je nalazio u činjenici na koju je stalno ukazivao – “corpus christianorum” iznutra je razdijeljen mnogim herezama i suparništlima vladara

i nacija, dok ga izvana komadaju Turci s istoka, Arapi sa zapada, Saraceni s juga i Tataari sa sjevera. Bio je uvjeren da će se jedinstveni Zapad (jer je pretpostavljao dogovor Crkve s husitima) u zajedništvu s kršćanskim istokom mnogo uspješnije suprotstaviti islamsko-turskom ekspanzionizmu. U svojo je bibiloteci prikupljao kodekse, “grčke i latinske, s područja kanonskog prava, teologije i laičkih znanosti, male i velike”.

Znanje grčkoga u to je doba vrlo poželjno – vrstan poznavatelj latinskog i grčkog bio je pjesnik Ivan/Dživo Gučetić (1451-1502).²⁷⁵ Pisao je na oba ta jezika, kao i na materinjem, a znanje grčkoga koristio je u trgovačkim poslovima na Levantu.²⁷⁶ Humanist i diplomat ostrogonski nadbiskup, ugarski primas i kancelar kralja Matijaša Korvina Ivan Vitez od Sredne (1400.-1472.), inače iz okolice Križevaca, ističe se u Korvinovu humanističkom krugu, piše značajne radove iz astronomije, mecenatstvom je poticao razvoj znanosti u Hrvata. Njegova biblioteka, raspršena u doba osmanskih osvajanja, sadržavala je i brojne knjiga na grčkom. U tom smislu važniji je Vitezov nećak Janus Pannonius (Ivan Česmički/Kestenski, 1434.-1472.), rodom vjerojatno iz Kestenja kod Osijeka,²⁷⁷ humanist i pjesnik. Satirične epigrame piše dijelom i pod utjecajem Aristotela. Potom s grčkog prevodi Demostena, Plutarha i dijelove “Ilijade”.

Bizantski su pisci za širi hrvatski prostor nakon Konstantina Porfirogeneta i drugih već spomenutih, ponovno iskazali interes tek polovinom 15. stoljeća. Bili su to Laonik Halkokondil i Kritobul s Imbrosa, koji su opisali pad Bosne pod Osmanlije. U tipičnoj maniri bizantske historiografije slavili su sultanova djela, baš kao što su njihovi prethodnici to činili sa carevim djelima.²⁷⁸

Zaključak

Specifičnost hrvatsko-bizantskih odnosa jest u tome da su se velikim dijelom ostvarivali na prostoru koji je po zemljopisnim, etničkim i društvenim karakteristikama i tada i danas pripadao Hrvatskoj. Stanovnici hrvatskih prostora uz istočni Jadran koji su bili pod bizantskim vrhovništvom po mnogo čemu nisu bili bliski carigradskim vlastima i tamošnjem kulturnom krugu, ponajprije po tome što nisu govorili grčkim jezikom, pa nisu bili ni dio grčkog (helenskog) naroda. Gledajući u strogo povijesno-pravnim kategorijama, i ne bi moglo biti drugačije – vladalačka ideologija Bizantskog Carstva smatrala je svojim vlasništvom sve zemlje kršćanskoga svijeta, a carevim podanicima sve kršćane koji su ih nastanjivali, bez obzira na govorni jezik.

Ocjenjujući događaje iz perspektive hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti, očigledno jest da epitet “bizantski” ne bi trebalo pripisivati samo onome što je dolazilo iz Carigrada i središnjih dijelova Carstva, nego je “bizantsko” i sve ono što se stvara i događa na bizantskim teritorijima, kako recimo, u Italiji (za ranije razdoblje u Ravenni i Rimu), tako i u bizantskoj Dalmaciji i Istri.

Na samim bizantskim istočnojadranskim posjedima, ili u njihovoj neposrednoj blizini sukobljavaju se dva svijeta – jedan bizantski u užem smislu, drugi generalno rečeno slavenski. Oni su tijekom stoljeća bili i suradnici, ali i suparnici i protivnici, njihovi se utjecaji isprepliću i sukobljavaju. Često je teško lučiti jedne od drugih. Ako se za bizantske posjede uz istočni Jadran može sa sigurnošću tvrditi da je političko-pravni okvir bizantski, onda se može reći da je etnikum čak i u 9. stoljeću, barem u nekim sredinama za koje postoje podaci, bio pretežno hrvatski (slavenski).²⁷⁹

Mnogi podaci govore da su Slaveni i Hrvati postupno prodirali na istočnojadransku obalu i u neposredno zaleđe.²⁸⁰ Na Cresu prevladava slavenska toponomastika – od 16 toponima za naselja dva su predrimska (Cres i Osor), tri romanska (Merag, Valun i Lubenice), a sva ostala (njih 11) hrvatska.²⁸¹ Činjenica da se čuvaju rimska i predrimska imena dvaju najvećih i tri vrlo značajna naselja svjedoči o postupnom naseljavanju Hrvata, o tome kako polako postaju većina i od autohtonog stanovništva preuzimaju samo najvažnija imena. U takvu se sliku uklapa i toponomastika susjednog Lošinja: svi su toponimi slavenski, romanski su vezani samo uz susjedne otočiće.²⁸² Romanskih toponima ima po čitavom otoku Krku, što znači da su se Romani opirali hrvatskoj jezičnoj penetraciji i da su se romanske jezične enklave mjestimično čak i vrlo dugo održale. Međutim, hrvatskih toponima na otoku ima neusporedivo više, osim uokolo samog grada Krka.²⁸³ Stanje na susjednom Rabu bitno je drugačije – ni jedno naselje nije dobilo slavensko-hrvatsko ime, a i drugi su nazivi uglavnom romanski. U gradu Rabu je čak dolazilo do asimilacije hrvatskog življa u ro-

manski kulturni ambijent, a na selu je postojao romansko-slavenski bilingvitet. Čak i krajem 12. stoljeća od 27 imena u gradu Rabu samo ih je 5 hrvatskih.²⁸⁴ Na susjednom Pagu, pak, stanje je drugačije – Pag jest “hrvatskiji” otok od Raba. Toponimija ukazuje na rano slavensko-hrvatsko naseljavanje oko paške Privlake, te na postupnu penetraciju prema sjeverozapadu, gdje su se najdulje održali arhaični čakavski govori.²⁸⁵

Najraniji dokument koji svjedoči o simbiozi hrvatsko-slavenskog i bizantsko-romanskog društva jest oporuka priora Andrije iz 918. godine. Broj hrvatskih imena u tom dokumentu iznosi 6,6% (2 od 30). Slično već opisanim procesima na otocima od Kvarnera do Paga, potom i u šibenskom arhipelagu,²⁸⁶ čini se da su u zadarskoj okolici – na otocima i u zaleđu, Hrvati postupno postajali većina, ali da su sporije i teže ulazili u sam grad i još teže u društvene vrhove, pa je zato broj hrvatskih imena u Andrijinoj oporuci toliko mali. Da se stigne u društveni vrh treba u gradu provesti duže vrijeme i steći određen ugled, ime, novac. Bilo je, naravno, i iznimaka – u oporuci priora Andrije stoji da je tribun izvjesni Dabro, a da se kći priora Andrije zove Dobroša. Iz cjelokupnog fundusa antroponimijskih, deminutivnih, augmentativnih i hipokorističkih nastavaka u osobnim imenima, čini se da su već i u desetom, a pogotovo u kasnijim stoljećima Hrvati u Zadru i u drugim dalmatinskim gradovima morali predstavljati većinu stanovništva. Za Zadar se može napraviti sljedeća tabela:

Stoljeće	Romanska imena	Hrvatska imena	% romanskih
10	3	10	23.1
11	11	44	20
12	23	103	18.3
13	36	247	12.7

Za druge gradove nema takvih podataka, osim u slučaju Dubrovnika, ali za kasnija stoljeća.²⁸⁷

Dakle, u razmatranju hrvatsko-bizantskih odnosa mnogo toga i dalje ostaje nejasno: sve dosad prikupljene podatke moguće je tumačiti na različite načine te iznositi i nove pretpostavke. Kako ocijeniti materijalnu kulturu? Koliko je ona “bizantska”, a koliko “hrvatska (slavenska)”? Što je s narodnim običajima? Umjetnošću? Vojskom?

Primjerice, relikvije svetaca stižu u pravilu s Istoka odnosno iz Bizanta. Tako su početkom 9. stoljeće u Zadar stigle relikvije sv. Anastazije-Stošije, a u Kotor relikvije sv. Tripuna.²⁸⁸ Carigrad je želio pokazati kako mu je stalo do posjeda na istočnoj obali Jadrana, pa je u znak pažnje poslao moći sv. Stošije, najvrednije relikvije nekog sveca ili svetece iz balkanskih zemalja koje su se u

Slika 13. Sv. Donat u Zadru

tom trenutku čuvala u carigradskim crkvama. Relikvije sv. Vlaha stigle su u Dubrovnik 1027. godine iz maloazijske Sebaste, kao potvrda samosvijesti novonastale nadbiskupije (papa ju je potvrdio 1022. godine) te crkvene nezavisnosti i orijentacije prema Bizantu, čiju je zaštitu grad u tom trenutku uživao.²⁸⁹

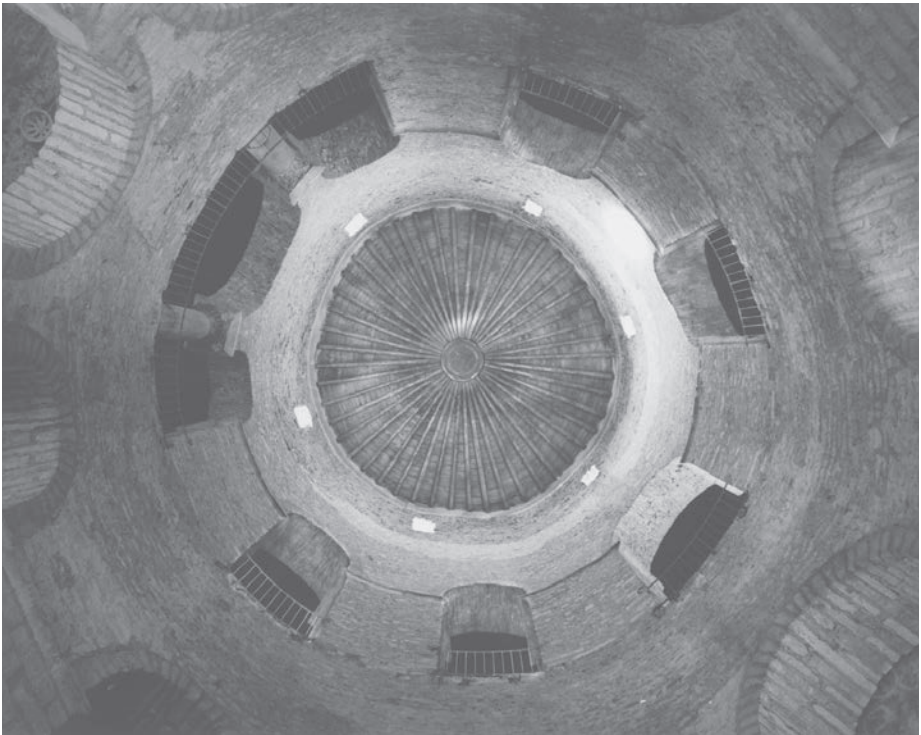

Slika 14. Pogled u unutrašnjost crkve sv. Donata u Zadru – u rotundu s dijelom “katehumenona”.

Dubrovačka je vlada tijekom sljedećih stoljeća nastojala nabaviti što više svećevih moći, kako bi time potvrdila pravo na njegovu zaštitu.²⁹⁰ I nakon što je Carigrad pao, a njegovi sljednici u Trapezuntu i u južnoj Grčkoj također bili pred nestankom, 1459. godine, Juraj Radovanović dobio je od peloponeskog despota

Tome Paleologa kosti svečeve desne ruke, kao znak zahvalnosti za pomoć u vrijeme osmanskih napada.²⁹¹

Brojni su primjeri ispreplitanja utjecaja, kao što je, primjerice, crkva sv. Donata u Zadru: nastala je početkom 9. stoljeća na teritoriju bizantske Dalmacije, štoviše, u središtu arhontije, a kasnije teme Dalmacije. Logično je pretpostaviti da je gradnju, barem posredno, financiralo Bizantsko Carstvo. Usprkos tome, na njoj se isprepleću se bizantski i franački utjecaji, s mnogo lokalnih osobitosti.²⁹² Važan element u strukturi građevine čini njezina galerija, odnosno dio rotunde – “katehumenon” (κατηχουμένον) – kako je naziva car Konstantin Porfirogenet – “zasvođen hram sveta Trojica i iznad ovog hrama je opet drugi hram kao triforium, takođe zasvođen u koji se ulazilo preko spiralnih stepenica”.²⁹³ I u zadarskoj crkvi sv. Lovre, vrijednom primjeru ranoromaničke arhitekture, izgrađenoj sredinom 11. stoljeća u doba već spominjanog priora Grgura, ima bizantskih arhitektonskih elemenata: u njezinu prostoru važan element tvore četiri stupa s tamburom (i negdašnjom kupolom) u srednjem traveju.²⁹⁴

Slika 15. Kupola rotunde u crkvi sv. Donata u Zadru

Kako bilo da bilo, činjenica jest da se tijekom ranosrednjovjekovnih stoljeća bizantski priobalni svijet i slavenski svijet u zaleđu približavaju i da se konačno, do 12. ili 13. stoljeća, stapaju u jedinstven prostor kršćanske civilizacije. Međutim, kulturne, gospodarske i druge razlike i dalje će postojati (postoje sve do danas), a ni tenzije između ta dva svijeta neće bitno oslabiti.

Da stvar bude još kompliciranija, utjecaji koji su se u ovom priobalju i zaleđu isprepletali nisu bili samo bizantski i slavenski, nego su stizali i iz zapadne Evrope (s francuskog, njemačkog i talijanskog prostora), iz Panonije i srednje Evrope. Na kraju, stoga, valja postaviti pitanja: što se zapravo dogodilo – da li se u konačnici bizantski svijet slavenizirao (da ne napišemo barbarizirao), ili se slavenski svijet bizantinizirao (da ne napišemo civilizirao)? Kako su hrvatski prostori pod vrhovništvom Bizanta tijekom 6 stoljeća čuvali svoju političku samosvojnost, na koji su način utjecali na susjedne prostore pod vlašću hrvatskih vladara? Drugim riječima, što je značio Bizant za čitav taj prostor i za cjelokupnu hrvatsku povijest?

Bizantska država u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku, dakle, u vrijeme kada neposredno djeluje na hrvatskom prostoru, jest univerzalno carstvo u kojem se isprepleću helenistički i rimski utjecaji, a svemu tome osebujan pečat daje kršćanstvo. Radi se o drugačijoj državi, drugačijem društvu te drugačijoj civilizacijskoj slici koju je bizantska civilizacija ostavila u danas pretežno pravoslavnim zemljama.

Hrvati su u ranom srednjem vijeku, baš od doseobe do otprilike 12. stoljeća, postavili etničke, političke, teritorijalne i kulturne zasade bez kojih se hrvatska današnjica ne bi mogla ni razumjeti, ni razjasniti, a još manje zamisliti. Kada se, primjerice, govori o arhitekturi na sjevernojadranskim otocima, može se zaključiti kako je “prostorna organizacija uspostavljena tijekom kasne antike postala osnovom iz koje se oblikovalo srednjovjekovno prostorno ustrojstvo”.²⁹⁴ Upravo zahvaljujući teritorijima koji su ljubomorno čuvali bizantsko vrhovništvo i na taj način očuvali kontinuitet antike, bilo je moguće da starije kulture na tom području prerastu u hrvatsku kulturu i postanu njezin sastavni dio. Hrvatska kultura duboko je naslonjena na civilizaciju koja se tu zatekla, a za takvo prožimanje dobrim su dijelom zasluga intenzivni bizantsko-hrvatski odnosi tijekom srednjega vijeka.

Bilješke:

- ¹ Ostrogorski, *Istorija*, 48 i d.; Ostrogorski, *Povijest*, 9 i d.
- ² Opći pregled, Goldstein, *O naravi*; detaljnije za razdoblje do 9. stoljeća, Goldstein, *Bizant na Jadranu*.
- ³ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 179-181; Budak, *Prva stoljeća*, 23-26.
- ⁴ Vidi tekst dalje i Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180*.
- ⁵ Diehl, *Etudes*; Lamma, *Oriente e Occidente*; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 112-126.
- ⁶ Guillou, *L'Italia bizantina*; Guillou, *Régionalisme*, 101; detaljno, Goldstein, *O naravi*; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, na raznim mj.
- ⁷ Cigla se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu – vidi, Šišić, *Priručnik izvora*, 116.
- ⁸ *Monumenta Germaniae historica*, Epistolae III, 715.
- ⁹ *Rižanski placit* je ispisan 804, nedugo pošto su Franci preuzeli vlast nad nekadašnjom bi-zantskom Istrom – Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 141-142, 343-344, 377-378; *Il Placito del Risanò. Atti del Centro delle Ricerche Storiche di Rovigno* 14, Rovigno 1983-84, 55-75.
- ¹⁰ *O Gottschalku*, Cambridge Medieval History, vol. III, 529-33; posebno o njegovu boravku u Hrvatskoj - Katić, *Saksonac Gottschalk*, 9; Katić, *Rasprave i članci*, 108, 117 i d.; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 236-243; *Lexikon des Mittelalters*, t. 4, 1611-1612; *Theologische Realenzyklopädie*, t. 14, 108ff.; Lambort, *Oeuvres théologiques*.
- ¹¹ Katić, *Rasprave i članci*, 109.
- ¹² Škiljan, *La langue grecque*.
- ¹³ DAI 29/272-273; *Vizantijski izvori* II, 23-4; O tome je s mnogo uvjerljivosti pisao Đurić, *Romejski govor i jezik*.
- ¹⁴ Vidi Tekavčić, *Vulgarni latinitet*, 102-104, 357-369.
- ¹⁵ DAI 29/263-271; *Vizantijski izvori* II, 23; Vidi i Skok, *Kako bizantiski pisci*; Đurić, *Romejski govor*.
- ¹⁶ Suić, *Pizuch*.
- ¹⁷ Goldstein, *Bizant na Jadranu*.
- ¹⁸ Opširnije, Brandt, *Srednjovjekovno doba*, 79 i d.
- ¹⁹ O tom razdoblju Brèhier, *Vie et mort*, 30-42; *Cambridge Medieval History* IV, part I; Vasiliev, *Histoire*; Bury, *History*; Stein, *Histoire*; Jones, *The Later Roman Empire*; *Dějiny Byzance*, 63-74. O Justinijanovu dobu posebno Diehl, *Justinien*; Rubin, *Zeitalters*; Brown-ing, *Justinian*. Za Dalmaciju i Jadran, vidi Ferluga, *Uprava*; Ferluga, *L'amministrazione*, 35-86; Goldstein, *Bizant na Jadranu*.
- ²⁰ Tako je događaje prikazivao i najpažljiviji kroničar ostrogotskog rata, tada još Justinianu izrazito naklonjeni Prokopije iz Cezareje – vidi Goldstein, *Historiografski kriteriji*. I Nastavljač kronike Komesa Marcelina tvrdi da je Justinijana razbjesnilo umorstvo Amalasuvinde – “u to je vrijeme kralj Gota Teodahad ubio na otoku u Vulzinskom jezeru kraljicu Amalasuventu, svoju zakraljiteljicu, koja je bila svrgnuta s vlasti. Njezinu je smrt car Justinijan kako požalio, tako i osvetio” (*Marcellini comiti Continuator*, 104.).
- ²¹ Prokopije, *Gotski rat*, V, 5, 2; V, 5, 11. Ferluga, *L'amministrazione*, 41 i d.; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 17-29; Goldstein, *Role of Adriatic*.
- ²² Prokopije, *Gotski rat*, VIII, 18, 4.
- ²³ Ahrweiler, *Mer*, 11.

- ²⁴ Prokopije, *Gotski rat*, V, 7, 1.
- ²⁵ Prokopije, *Gotski rat*, V, 7, 2-10.
- ²⁶ Babić, *Gradine i gomile*.
- ²⁷ Prokopije, *Gotski rat*, V, 7, 26. Opširnije, Goldstein, *Role of Adriatic*.
- ²⁸ Prokopije, *Gotski rat*, V, 7, 31-36.
- ²⁹ Prokopije, *Gotski rat*, V, 16, 8.
- ³⁰ Prokopije, *Gotski rat*, V, 16, 9; V, 16, 12. Procopius, V, 16, 9; V, 16, 12. Izdanja Prokopijevih djela u Loeb Classical Library i njemačko izdanje Tusculum (Prokop, *Gotenkriege*, München 1978, 127.) bez ikakvog komentara prevode to mjesto kao "zemlja Sveva", odnosno "Suebenland": na tom prostoru ništa se ne može vezivati uz Sveve, jer Svevi u svojoj seobi s istoka Evrope selili prema Hispaniji mnogo sjevernije od Panonske nizine. Uostalom, u Hispaniju su stigli već 409. godine, dakle, u doba ostrogotskog rata oni su već 125 godina naseljeni u Hispaniji. Σουαβία, po svojoj prilici, označava prostor nekadašnje rimske provincije *Savia* ili *Pannonia Savia* s glavnim gradom Siscijom (današnji Sisak). Dakle, radi se o po-rječju Save od Emone (današnje Ljubljane) prema Panonskoj nizini, prostor koji su već tada nastavali različiti barbarski narodi željni vojnog angažmana.
- ³¹ Prokopije, *Gotski rat*, V, 16, 10-18.
- ³² Prokopije, *Gotski rat*, VI, 28, 6.
- ³³ Prokopije, *Gotski rat*, VI, 28, 2; VI, 30, 2; VI, 21, 41.
- ³⁴ Prokopije, *Gotski rat*, VII, 10, 1-13; VII, 11, 1; VII, 13, 19.
- ³⁵ Prokopije, *Gotski rat*, VII, 10, 5-12.
- ³⁶ Prokopije, *Gotski rat*, VII, 35, 25.
- ³⁷ VII, 35, 25-28. Nije jasno koje je to mjesto Laureate i gdje se nalazilo - čini se da je ono identično Laureatumu koji se spominje u dokumentima od 12. do 14. stoljeća: i za taj srednjovjekovni lokalitet pretpostavlja se da je bio blizu Splita (*Vizantijski izvori* I, 41; Jireček, *Die Romanen*, B. I, 61.). Prihvatljiva je pretpostavka da se radi o Omišu (*Vizantijski izvori* I, 41; Nodilo, *Historija srednjega vijeka* II, 450).
- ³⁸ Iscrpan pregled događanja toga doba, sa stajališta pismene kulture, vidi Katičić, *Litterarum studia*, 108-112; Karač, *Tragovi*, 288 i d., govori o "procesima bizantske reurbanizacije istočnog Jadrana tijekom 6. i 7. stoljeća", ali nije jasno zašto taj proces produžuje u 7. stoljeće.
- ³⁹ Suić, *Antički grad*; Suić, *Zadar*, 342 i d.; Rapanić, *La costa*; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 32-59; Goldstein, *Byzantine Presence*; Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti*; Tomičić, *Auf der Spur*.
- ⁴⁰ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 139-140.
- ⁴¹ Katić, *Kasnoantički grad*, 24, 46.
- ⁴² Medini, *Značajke*, 76-77.
- ⁴³ Mlakar, *Fortifikacijska arhitektura*.
- ⁴⁴ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 161.
- ⁴⁵ Bréhier, *Les institutions*, 88 i d.
- ⁴⁶ Prokopije, *Gradevine*, II, 3, 2.
- ⁴⁷ Mlakar, *Fortifikacijska arhitektura*, 6.
- ⁴⁸ Zelić, *Postanak*, 31-32.
- ⁴⁹ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 102.
- ⁵⁰ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 161.
- ⁵¹ Karač, *Tragovi*, 292-293.

- ⁵² Karač, *Tragovi*, 292-293.
- ⁵³ Karač, *Tragovi*, 288.
- ⁵⁴ Rapanić, *Doba*, 57 i d.
- ⁵⁵ Jakšić, *Prilozi povijesnoj topografiji*, 101; Domjan, *Crkva sv. Andrije*; Réan, *Iconographie*, 77.
- ⁵⁶ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 161.
- ⁵⁷ Rapanić, *Paganija*, 269; Rapanić, *Doba*, 59-60.
- ⁵⁸ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 83-98; Marušić, *Kasnoantička Pula*, 36.
- ⁵⁹ To analizira i Babić, *Sudbina*.
- ⁶⁰ O tome da Salona nije "pala", kako se općenito misli, nego da je u njoj život polagano zamirao vidi, Rapanić, *Doba*, 60; Marin, *Salona*, 85-94; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 83-99; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 115-122; Karač, *Tragovi*, 289. Diskusija o tome se nastavlja, dijelom potvrđujući, dijelom suprotstavljajući osnovnu tezu: Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata*, 418-419; Budak, *Prva stoljeća*, 66; Katičić, *Litterarum studia*, 167. O padu Salone na specifičan je način pisao – Jakšić, *Constantine*.
- ⁶¹ Belamarić, *Od palače do grada*, 28.
- ⁶² Marasović, *Dioklecijanova palača*, 19; Suić, *Antički grad*, 238.
- ⁶³ Belamarić, *Od palače do grada*, 20-21.
- ⁶⁴ Belamarić, *Od palače do grada*, 28.
- ⁶⁵ *DAI*, 29/217-236.
- ⁶⁶ Thomas, *Historia*, 30.
- ⁶⁷ *Ljetopis popa Dukljanina*, 318 i d.
- ⁶⁸ Prelog, *Urbanistički razvoj*.
- ⁶⁹ Suić, *Antički grad*, 255.
- ⁷⁰ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 66 i tamo lit. Vidi i Prlender, *Totius gentis metropolim*.
- ⁷¹ Fisković, *Narona*, 240-244.
- ⁷² Fisković, *Narona*, 230-233; Fisković, *Sutvara*, 141-168.
- ⁷³ Vidi, Fisković, *Brač i Šolta*; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 40 i d., i tamo lit.
- ⁷⁴ Petrić, *Kasnoantički spomenici*; Katić, *Kasnoantički grad*, 44, 47.
- ⁷⁵ Prokopije, *Gotski rat*, V, 7, 32; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 22, 40-41.
- ⁷⁶ Gunjača, *Gradina, Žirje - kasnoantička utvrda*.
- ⁷⁷ Na njoj su naeni ostaci kasnoantičkih amfora - Gunjača, *O kontinuitetu naseljavanja*, 46.
- ⁷⁸ Zelić, *Postanak*, 31-32.
- ⁷⁹ *DAI*, 29/289; Goldstein, *Bizant*, 47-48; Domjan, *Crkva sv. Andrije*, 136.
- ⁸⁰ Gunjača, *Arhitektura*, 126-127.
- ⁸¹ Petricioli, "Toreta".
- ⁸² Suić, *Bizantski limes*, 137; Jakšić, *Prilozi povijesnoj topografiji*; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 49.
- ⁸³ Goldstein, *Bizant na Jadranu*; Tomičić, *Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva*; Tomičić, *Arheološka svjedočanstva*; Badurina, *Bizantska utvrda*.
- ⁸⁴ Zelić, *Prostorna organizacija*, 137; vidi, također, Šonje, *Ostaci antičkih utvrda*; Brusić, *Kasnoantička utvrđenja*; Tomičić, *Arheološka svjedočanstva*; Tomičić, *Materijalni tragovi*; Tomičić, *Svetojanj*.
- ⁸⁵ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 55; Suić, *Bizantski limes*, 136-137; Marušić, *Kultura*, 84; Karač, *Tragovi*, 293; najdetalnije, Mlakar, *Fortifikacijska arhitektura*.
- ⁸⁶ Suić, *Bizantski limes*, 144; Badurina, *Bizantski plovní put*.
- ⁸⁷ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, dosad je najstudiozniji tekst o toj temi. O istraženosti, Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 3.

- ⁸⁸ Procopius, *De aedificiis*, II, 3, 3.
- ⁸⁹ Npr. Marušić, *Istrien*, 12-14; Marušić, *Kasnoantička Pula*, 20.
- ⁹⁰ Procopius, *De bellis*, I, 16, 15.
- ⁹¹ Cambi, *Amfore*, 74-75.
- ⁹² Suić, *Antički grad*, 234.
- ⁹³ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 68-69 i tamo lit.
- ⁹⁴ Sokol, *Doba*.
- ⁹⁵ Sokol, *Panonija Savija*.
- ⁹⁶ Marušić, *Kasnoantička Pula*, 21.
- ⁹⁷ Prelog, *Djela II*, 107-136.
- ⁹⁸ Vicelja, *Bizant i kamena skulptura*, 371.
- ⁹⁹ Fisković, *Solinski tip*; Fisković, *Ranokršćanski sarkofazi*.
- ¹⁰⁰ Vicelja, *Bizant i kamena skulptura*, 372.
- ¹⁰¹ Jeličić-Radonić, *Salonitanski kulturni krug*, 32.
- ¹⁰² Jeličić-Radonić, *Gata*.
- ¹⁰³ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 49, 102, 160.
- ¹⁰⁴ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 43, 161.
- ¹⁰⁵ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 73 i tamo lit.
- ¹⁰⁶ *Marcellini comiti Continuator*, 107.
- ¹⁰⁷ *Pauli Diaconi*, II, 4; IV, 4.
- ¹⁰⁸ Katić, *Kasnoantički grad*, 46.
- ¹⁰⁹ Vidi Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 61; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 73-74.
- ¹¹⁰ Prokopije, *Anekdota*, 18, 18-19; Prokopije, *Tajna povijest*, 1; *Vizantijski izvori I*, 87.
- ¹¹¹ Iz suvremenih izvora, pogotovo iz spisa Konstantina Porfirogeneta "O upravljanju carstvom" nije jasno koje su razlike u to doba bile između Hrvata i Slavena – etničke, kulturne, jezične i da li ih je uopće bilo. Da taj problem nije nimalo jednostavno razriješiti potvrđuje i podatak u 29. poglavlju "O upravljanju carstvom" – tamo se Slaveni izjednačuju s Avarima – Lončar, *Porfirogenetovi Avari*.
- ¹¹² Margetić, *Konstantin Porfirogenet*, je 1977. godine postavio tezu o seobi Hrvata oko 800. godine pod franačkim vrhovništvom. Iako je Margetić kasnije posumnjao u njezinu ispravnost (Margetić, *Još o dolasku*, 238: "možda bi trebalo povezati dolazak Hrvata s velikim perturbacijama koje su se dogodile u istočnoj Evropi i u Avarskom kaganatu oko 670. godine"), mnogi su se na nju pozivali i na njoj izgrađivali svoju sliku prošlosti. Posljednji je to učinio Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, 9-16, ali i dalje bez pravih argumenata. Naime, nijedan franački izvor ne spominje Hrvate, a nema ni vijesti da su se na evropskome prostoru u to vrijeme događale značajnije migracije stanovništva. Mnogi su argumentirano odbacili Margetićevu tezu – Suić, *Ocjena*, 97-8; Koščak, *Pripadnost*; Štih, *Karantanija*; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 126-128; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 76-77. Najiscrpnije je problem prikazao Lončar, *Porfirogenetova seoba*, uglavnom se ne složivši s Margetićevom argumentacijom. Margetić je 2001. objavio knjigu *Dolazak Hrvata* u kojoj je u nepromijenjenom obliku tiskao i sve svoje rasprave posvećene toj temi već publicirane između 1977. i 1994. godine.
- ¹¹³ Osim već spomenutih knjiga i priloga, o ovom procesu vidi i Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, 232; Ferluga, *L'amministrazione*, 81; Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, 93; Jakšić, *Constantine Porphyrogenitus*, 315-326; Suić, *Nova post vetera*, 329-336;

- Rapanić, *Prilog proučavanju kontinuiteta*, 189-217; Gunjača, *O kontinuitetu naseljavanja*, 9-25; Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja*, 189-208; Jakšić, *Topografija pravca*, 325-346; Jakšić, *Prilozi urbanizmu*, 123-130; Jurković, *Problem kontinuiteta*, 41-8; Rapanić, *Il patrimonio*, 7-13; Fisković, *Apport*, 14-27; Jakšić, *La survivance*, 36-45; Milošević, *Die spatäntike Kontinuität*, 169-175.
- ¹¹⁴ DAI, 31/17-20; *Vizantijski izvori* II, 39; o avarskoj ulozi, Lončar, *Porfirogenetovi Avari*; Pohl, *Osnove hrvatske etnogeneze*.
- ¹¹⁵ *De caeremoniis* 2, 691; Katičić, *Memoriae*, 26-27; Budak, *Prva stoljeća*, 64-65.
- ¹¹⁶ Čini se da bi takva konstatacija približno odgovarala zaključku Katičića, *Filološka razmatranja*, 89-90, koji smatra da je “ratnički rodovski savez Hrvata ... pri naseljavanju zemlje sklopio *foedus* s Rimskim Carstvom”. Vidi i Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 95-97.
- ¹¹⁷ Katičić, *Litterarum studia*, 188; iako se uopće ne bavi Konstantinom Porfirogenetom i njegovim tekstom, E. Hercigonja, *Tropismena kultura*, 9, tvrdi, onako usput, da je to “jedini izvor za seobu Hrvata”, da “autor – ili autori – očito redigira narodnotradicijske podatke o seobi u skladu sa svojom bizantofilski tendencioznom koncepcijom prikaza povijesnog procesa kojemu su protagonisti Bizant i nadošla barbarska, slavenska plima koja pobjeđuje Avare i preplavljuje Ilirik”.
- ¹¹⁸ DAI, 30/58-60; *Vizantijski izvori* II, 29.
- ¹¹⁹ DAI, 29/49-52; *Vizantijski izvori* II, 12-13.
- ¹²⁰ DAI, 30/60; *Vizantijski izvori* II, 29; Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*; Katičić, *Litterarum studia*, 176-177.
- ¹²¹ Kako to dobro uočava Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*.
- ¹²² Thomas, *Historia*, 29; Toma, *Kronika*, 36.
- ¹²³ Ahrweiler, *Byzance et le mer*, 11; Antoniadès-Bibicou, *Etudes d'histoire maritime*.
- ¹²⁴ Vidi, Goldstein, *Bizant na Jadranu*, na raznim mj.
- ¹²⁵ Makjanić, *Terra sigilata*.
- ¹²⁶ Fisković, *Brač i Šolta*, 212-213; Jurišić, *Arheološki nalazi*, 105.
- ¹²⁷ Zelić, *Prostorna organizacija*, 136.
- ¹²⁸ Vicelja, *Bizant i kamena skulptura*, 371-372.
- ¹²⁹ Na neposrednoj vlasti ravenskog egzarha u Dalmaciji inzistira Mandić, *Dalmatia in the exarchate*.
- ¹³⁰ Nikolajevi-Stojković, *Solinski pečat egzarha Pavla*; Šišić, *Povijest*, 183, 290; Ferluga, *L'Amministrazione*, 117 i d.; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 136 i d.
- ¹³¹ Šišić, *Povijest*, 284.
- ¹³² *Cambridge Medieval History*, IV/1, 71-2; Šišić, *Povijest*, 289-90.
- ¹³³ Chabot, *La chronique*, 520.
- ¹³⁴ Mansi, *Sacrorum conciliorum*, vol. 13, 139-42, 366-8, 373, 387-8, 723-4, 732; Te je podatke obradio Darrouzés, *Listes*, 5-76; za istočnojadransku obalu nezaobilazna je analiza Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787*, u: *Uz početke*, 25-35; o odnosu Bizanta i Zapada najopsežnije se bavio Goubert, *Byzance*.
- ¹³⁵ Budak, *Prva stoljeća*, 56-57, te procese definira pitanjem – “Utjecaj Bizanta na etnogeneze?”.
- ¹³⁶ Manojlović, *Pomorje*, 28; Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, 309-310; Rački, *Documenta*, 306; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 153.
- ¹³⁷ *Annales regni Francorum*, 193-7; Ferluga, *L'Amministrazione*, 100-102, 117; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 152-6.

- ¹³⁸ *Annales regni Francorum za 817*; Rački, *Documenta*, 317; Ančić, *The Waning*, pokušao je dokazati da je u 9. stoljeću bizantske vlasti nestalo s istočnoga Jadrana, ali pri tome činjenice koje mu ne idu u prilog, poput podatka o razgraničenju, jednostavno prešućuje. Osim toga, i Ančić i neki drugi istraživači (počev od Grafenauera, *Prilog kritici*, a pogotovo Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*), razvijaju tezu da postoji izvjesni Anonim koji je napisao 30. poglavlje *DAI*, a da se vijesti u tom poglavlju bitno razlikuju od onih u 29. i 31. poglavlju. Nije sporno da su u 30. poglavlju u odnosu na druga, neka zbivanja drugačije prikazana. Međutim, ne radi se ni o kakvom sukobu na carskom dvoru, već o naravi spisa – o tome da su činjenice crpljene iz carskih arhiva, iz izvještaja carskih namjesnika po provincijama, iz izvještaja carskih izaslanika koji su odlazili u misije na strane dvorove, kao i iz starijih povijesnih spisa. Spis *DAI* bio je namijenjen carevu sinu kao uputa za obnašanje vlasti u budućnosti i čini se da je dugo vremena bio čuvan kao tajna (vidi *Vizantijski izvori* II, 3-4.). Razmimoilaženje u nekim činjenicama u nekim poglavljima mogu se objasniti postojanjem različitih izvještaja, koji su stizali od različitih osoba u različita vremena. Tada, u 10. stoljeću, nije bilo danas tradicionalne erudicije i kritike izvora koji bi istraživaču nalagali da prokušanim historiografskim metodama uspoređi valjanost raznorodnih obavijesti.
- ¹³⁹ *Historia translationis s. Anastasiae*, u: Rački, *Documenta*, 306-310; G. Manojlović, *O godini*; Klaić – Petricioli, *Zadar*, 67-76; Ferluga, *Les iles*, 53 i d.
- ¹⁴⁰ *DAI*, 29/269; *Vizantijski izvori* II, 23.
- ¹⁴¹ Margetić, *Bizantsko pravo*. Vidi i druge Margetieeve rasprave sa sličnom tematikom, spo-menute u Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, op. cit. i obimna Margetićeva bibliografija u: *Historijski zbornik* 43, Zagreb 1990, 455-463.
- ¹⁴² Mirnik, *Tiniensia numismatica*.
- ¹⁴³ Jurić, *Srednjovjekovni nakit*; Miletić, *Reflets de l'influence*.
- ¹⁴⁴ Belošević, *Bizantske naušnice*.
- ¹⁴⁵ Abramić, *L'arte*; Marasović, *Evidence of Byzantine art*; Rapanić, *La costa orientale*; Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*; Jurković, *Problem kontinuiteta*; Jurković, *O bizantskom utjecaju*.
- ¹⁴⁶ Fisković, *Prilog proučavanju porijekla*.
- ¹⁴⁷ Dyggve, *History*; Dyggve, *Izabrani spisi*, 110 i d.
- ¹⁴⁸ Fisković, *Un contributo*.
- ¹⁴⁹ Vicelja, *Utjecaj bizantskog faktora*.
- ¹⁵⁰ *DAI*, 31/31-35.
- ¹⁵¹ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 258-9, 279-80; Budak, *Prva stoljeća*, 96-98; opširno, Katičić, *Litterarum studia*, 392-418.
- ¹⁵² Katičić, *Litterarum studia*, 221.
- ¹⁵³ Petranović – Margetić, *Il Placito*, 57; Margetić, *O nekim pitanjima*, 432-3; Klaić, *Izvori*, 11.
- ¹⁵⁴ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek* 205 i tamo lit.; Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, 19-20; vidi i Prlender, *Sve opsade*, 9-10.
- ¹⁵⁵ *DAI*, 29/62-66; 29/115-215; *Vita Hadriani*, ed. Muratori, *Script. rer. ital.* III, 268; *Epistola in chronico salernitano*, c. 107, ed. Pertz, *Monumenta Germaniae SS* III, 521-7; Budak, *Prva stoljeća*, 23-26.
- ¹⁵⁶ Ferluga, *Uprava*, 68 i d.; Ferluga, *L'Amministrazione*.
- ¹⁵⁷ *DAI*, 30/133-142; *Vizantijski izvori* II, 36; Goldstein, *Bizant na Jadranu* i tamo lit.
- ¹⁵⁸ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 276-278.

- ¹⁵⁹ *De caerimoniis*, 667-668; Ferluga, *L'amministrazione*, 185-186.
- ¹⁶⁰ Thomas, *Historia*, 46; Toma, *Kronika*, 43; Klaić, *Povijest Hrvata u ranom*, 323 i d.; Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, 77-78; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 333-335; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 41-42.
- ¹⁶¹ *Lexikon des Mittelalters*, t. 3, 2042; Bréhier, *Les institutions*, 88 i d.; Oikonomides, *Les listes*; Guiland, *Etudes*.
- ¹⁶² O patriciju – *Lexikon des Mittelalters*, t. 4, 1790-1791; Ferluga, *L'amministrazione*, 171; Bréhier, *Les institutions*, 88 i d.; Oikonomides, *Les listes*.
- ¹⁶³ O tome zbornik "Venezia e la Dalmazia", te tekstovi u njemu: Ortalli, *Pietro II*; Goldstein, *Il mondo slavo*; Margetić, *Il carattere* i ostali.
- ¹⁶⁴ Margetić, *Vjerodostojnost izvora*.
- ¹⁶⁵ Margetić, *Vjerodostojnost izvora*, 118-122; Ferluga, *Uprava*, 90-91.
- ¹⁶⁶ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 342 i tamo lit.
- ¹⁶⁷ Rački, *Documenta*, 434.
- ¹⁶⁸ Rački, *Documenta*, 431.
- ¹⁶⁹ Ferluga, *L'amministrazione*, 205-211; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, t. III, 204-205; *Cecaumeni Strategicon*, 77.
- ¹⁷⁰ Ferluga, *L'amministrazione*, 206-208, 218-220; Klaić, *Povijest Hrvata u ranom*, 120; Klaić, *Povijest Trogira*, 16-19.
- ¹⁷¹ *Codex diplomaticus I*, 45, 69-71, 107-108.
- ¹⁷² Antoljak, *Zadar*, 28-29; Antoljak, *Hrvati*, 267-284.
- ¹⁷³ Burić, *Prokonzul*, 239-249, vidi također sliku, str. 241.
- ¹⁷⁴ Ferluga, *Uprava*, 120-121; Šišić, *Povijest*, 523; Dabinović, *Pravna povijest*, 81-82; Goldstein, *11. stoljeće*, 380-381.
- ¹⁷⁵ Ferluga, *Uprava*, 40; Ferluga, *Vizantija i Zadar*.
- ¹⁷⁶ Croatiae Dalmatiae regnum – *Codex diplomaticus I*, 85; V. Klaić, *Regnum*.
- ¹⁷⁷ "Rex Chroatie et Dalmatie", "Rex Chroacie Dalmacieque", "Rex Chroatorum et Dalmatinorum" – *Codex diplomaticus I*, 88, 89, 97, 101.
- ¹⁷⁸ *Codex diplomaticus I*, 99-100; Šišić, *Povijest*, 520; Ferluga, *L'amministrazione*, 217.
- ¹⁷⁹ Rački, *Documenta*, 66 ; *Codex diplomaticus I*, 102.
- ¹⁸⁰ *Codex diplomaticus I*, 107
- ¹⁸¹ "Mare nostrum Dalmaticum" – *Codex diplomaticus I*, 113.
- ¹⁸² "Terra marique nostrum prolongavit regnum" – *Codex diplomaticus I*, 113.
- ¹⁸³ Goldstein, *11. stoljeće*; Goldstein, *The Dissapearance*.
- ¹⁸⁴ Ahrweiler, *Byzance et le mer*.
- ¹⁸⁵ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 350 i tamo lit.
- ¹⁸⁶ *Codex diplomaticus I*, 200; Rački, *Documenta*, 154.
- ¹⁸⁷ *Codex diplomaticus I*, 204; Rački, *Documenta*, 159.
- ¹⁸⁸ Margetić, "Regnum Croatiae et Dalmatiae".
- ¹⁸⁹ *Codex diplomaticus II*, 14-15.
- ¹⁹⁰ *Documenti sulle relazione*, 52; Lilie, *Handel und Politik*, 69-75; Idem, *Byzantium and the Crusader States*, 88-89; Magdalino, *Empire*, 34-35.
- ¹⁹¹ Ferluga, *Uprava*, 121-130; Ferluga, *L'amministrazione*, 217-250; Steindorff, *Dalminische Städte*; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 346-351.

- ¹⁹² Šišić, *Povijest Hrvata*, 635-650; Klaić, *Povijest Hrvata u ranom*, 532-537; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 446-454.
- ¹⁹³ Ferluga, *Uprava*, 129-130; Ferluga, *L'amministrazione*, 249-250.
- ¹⁹⁴ *Codex diplomaticus II*, 14-15.
- ¹⁹⁵ Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 337 i d.; Ostrogorski, *Povijest*, 187-188.
- ¹⁹⁶ Schreiner, *Der Dux*; Magdalino, *The empire of Manuel*, 93; detaljno Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic*, 198; Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180*.
- ¹⁹⁷ Lilie, *Handelsbeziehungen*; Lilie, *Handel*.
- ¹⁹⁸ *Ioannis Cinnami Epitome*, 170, 228; Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic*, 199; vrlo je karakteristično da je Halupa bio vojni zapovjednik u ratu protiv Ugara, da je po-tom bio izaslanik u Veneciji te da je konačno bio prvi bizantski namjesnik u ponovno zau-zetoj Dalmaciji (*Ioannis Cinnami Epitome*, 228-231, 248, 263, 265.). Car je očigledno tre-bao iskusnu osobu za čitavu regiju koja je bila sposobna voditi konzistentnu politiku.
- ¹⁹⁹ *Nicetas Choniates Historia*, rec. Bekker, 208, 265; *Nicetas Choniates Historia*, rec. Van Dieten, 160, 203; Ahrweiler, *L'Idéologie politique*, 86.
- ²⁰⁰ Kao što pretpostavlja Ostrogorski, *Istorija*, 362; Ostrogorski, *Povijest*, 201-202. Vidi i Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, 125.
- ²⁰¹ *Nicetae Choniatae Historia*, rec. Bekker, 222; *Nicetae Choniatae Historia*, rec. Van Dieten, 171; *Vizantijski izvori IV*, 148.
- ²⁰² Opširno, Moravcsik, *Byzantium*, 83 i d.; Makk, *The Árpáds*, 96 i d.; Ferluga, *Vizantijske operacije*.
- ²⁰³ V. Klaić, *Bizantsko vladanje*; M. Šufflay, *Hrvatska i zadnja pregnuća*; Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*.
- ²⁰⁴ *Ioannis Cinnami Epitomae*, 247-9; Ferluga, *L'amministrazione*, 254-260; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 65-66; Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180*.
- ²⁰⁵ *Vizantijski izvori IV*, 88; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 248-9.
- ²⁰⁶ Thomas, *Historia*, 73; Toma, *Kronika*, 67.
- ²⁰⁷ Opširnije, Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180*.
- ²⁰⁸ Ćirković, *Narod Kačića*.
- ²⁰⁹ *Codex diplomaticus II*, 79: "Nicola kenesius Alemusii una cum meis consanguineis et cum omnibus qui sub meo dominio sunt..."
- ²¹⁰ Vrsalović, *Brač*, 67, 216.
- ²¹¹ Novak, *Hvar*.
- ²¹² Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 81; Foretić, *Korčula*, 38-9.
- ²¹³ Ćirković, *Istorija*, 352; Ostrogorski, *Autokrator*, 95-187; Ferluga, *La Dalmazia*, 198.
- ²¹⁴ *Vizantijski izvori IV*, 28, 51; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 104, 131-2.
- ²¹⁵ Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 454-6; Ćirković, *Istorija*, 49; Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*.
- ²¹⁶ *Vizantijski izvori IV*, 87-88; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 248-9.
- ²¹⁷ *Vizantijski izvori IV*, 93-94; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 262-3; vidi, opširnije, Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180*; također, Makk, *The Árpáds*, 100.
- ²¹⁸ Magdalino, *The empire of Manuel*, 81; *Vizantijski izvori IV*, 205.
- ²¹⁹ Nicol, *Byzantium and Venice*, 96; *Vizantijski izvori IV*, 149; *Nicetae Choniatae*, ed. Bekker, 224; ed. Van Dieten, 173, 91.
- ²²⁰ *Codex diplomaticus II*, 99.
- ²²¹ Thomas, *Historia*, 72-75; Toma, *Kronika*, 72.

- ²²² Farlati, *Illyricum sacrum*, III, 204.
- ²²³ Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei*, 504; o rukopisu piše i Kršnjavi, *Prilozi*.
- ²²⁴ *Codex diplomaticus II*, 119, 124-5; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 68.
- ²²⁵ *Codex diplomaticus II*, 129, 130; Schreiner, *Der Dux*, 302-303; Ferluga, *L'amministrazione*, 262-5.
- ²²⁶ *Codex diplomaticus II*, 165-7; Ferluga, *L'amministrazione*, 265-7; Magdalino, *The empire of Manuel*, 223; Abulafia, *Ancona*, 214.
- ²²⁷ *Codex diplomaticus II*, 113-114.
- ²²⁸ *Codex diplomaticus II*, 117.
- ²²⁹ Thomas, *Historia*, 76; Toma, *Kronika*, 70.
- ²³⁰ Ferluga, *Uprava*, 147; Ferluga, *L'amministrazione*, 280.
- ²³¹ Foretić, *Ugovor*; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 68-70; Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, 44-45; *Istorija srpskog naroda I*, 253-254.
- ²³² Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, 57-80.
- ²³³ Thomas, *Historia*, 73; Toma, *Kronika*, 67.
- ²³⁴ Matijević-Sokol, *Toma*, 343-344.
- ²³⁵ Magdalino, *The empire of Manuel*, 134.
- ²³⁶ Thomas, *Historia*, 72-73; Toma, *Kronika*, 67-68.
- ²³⁷ Thomas, *Historia*, 68-71; Toma, *Kronika*, 62-65.
- ²³⁸ "...u to vrime Emanuel dobri cesar od Istoka gospodavaše u Carigradu, kojega vlasti tad bijaše od Splitianih poslan Arnir s' nekoliko splitske gospode, za isprostiti od njega nike milosti potribne njihovu gradu ... Pojde Arnir i bijaše priat vele pošteno od cesara koi dobrovoljno prignu se učiniti mu svaka koja prosaše i tako vesel sa svojom družbom vrati se u Split, nadaren od cesara zamiritim darovima" – *Život svetog Arnira*, u: *Legende i kronike*, 138.
- ²³⁹ Karaman, *Dva srednjobizantska ulomka*, 182.
- ²⁴⁰ Karaman, *O putovima bizantskih crta*.
- ²⁴¹ Fisković, *O podrijetlu i značenju bizantskih crta*.
- ²⁴² Fisković, *Reljef*, 238-239.
- ²⁴³ Milošević, *Srednjovjekovni arheološki nalazi*; Također, Burić, *Arheološki nalazi*.
- ²⁴⁴ Burić, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe*.
- ²⁴⁵ Karaman, *Dalmatinske katedrale*.
- ²⁴⁶ Mirnik, *Skupni nalaz novca*.
- ²⁴⁷ Mirnik, *Numizmatički nalazi u Dubrovniku*.
- ²⁴⁸ Marković, *Vizantiske povelje*, 206.
- ²⁴⁹ Farlati, *Illyricum sacrum III*, 204; Jireček, *Mittelalterliche Kanzlei I*, 504.
- ²⁵⁰ Marković, *Vizantiske povelje*, 206.
- ²⁵¹ Marković, *Vizantiske povelje*, 220-224.
- ²⁵² Barišić, *Pismo*, 2-3.
- ²⁵³ Marković, *Vizantiske povelje*, 211-219.
- ²⁵⁴ Krekić, *Relations*; Foretić, *Povijest Dubrovnika II*, 118.
- ²⁵⁵ Foretić, *Povijest Dubrovnika II*, 118.
- ²⁵⁶ Vidi i Marković, *Vizantiske povelje*, 207.
- ²⁵⁷ Foretić, *Povijest Dubrovnika II*, 118.
- ²⁵⁸ Krekić, *Vuk Bobaljević*, 122-123.

- ²⁵⁹ Marković, *Vizantiske povelje*, 239-244; Foretić, *Povijest Dubrovnika II*, 266 i tamo lit.; Andreeva, *Torgovij dogovor*; Krekić, *Dubrovnik i Levant*, 44-45; Krekić, *Vuk Bobaljević*, 124-125.
- ²⁶⁰ Marković, *Vizantiske povelje*, 245-253; Foretić, *Povijest Dubrovnika II*, 266 i tamo lit.
- ²⁶¹ Marković, *Vizantiske povelje*, 254-256; Janeković-Römer, *Okvir slobode*, na raznim mj.; Krekić, *Vuk Bobaljević*.
- ²⁶² Đurić, *Vizantijske starine*, I, 140.
- ²⁶³ Đurić, *Vizantijske starine*, I, 140.
- ²⁶⁴ Đurić, *Vizantijske starine*, I, 124-135.
- ²⁶⁵ Fisković, *Reljef*, 170; Fisković, *Romaničko slikarstvo*, 90.
- ²⁶⁶ Fisković, *Reljef*, 170; Grgić, *Zlato i srebro*, 153-155.
- ²⁶⁷ Fisković, *Reljef*, 170; Gamulin, *Slikana raspela*, 7, kat. I-Id, 115.
- ²⁶⁸ Gamulin, *Italokrećani*.
- ²⁶⁹ Đurić, *Vizantijske starine*, I, 135-140.
- ²⁷⁰ Gamulin, *Italokrećani*, 265-267.
- ²⁷¹ Fisković, *Angelo Bizamano*; Gamulin, *Italokrećani*.
- ²⁷² Fisković, *Angelo Bizamano*, 88.
- ²⁷³ Körbler, *Iz mladih dana*, 222-223.
- ²⁷⁴ Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 188, 233, 257, 287; Jireček, *Mittelalterliche Kanzlei I*, 515-517.
- ²⁷⁵ *Hrvatski biografski leksikon* 5, 287.
- ²⁷⁶ Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 278.
- ²⁷⁷ Stariji autori smatrali su da je Pannoniusovo rodno mjesto Česmica kod Čazme. otuda se on nazivao Ivan Česmički. Novija literatura smatra da se radi ili o Kešincima kod Đakova ili o navedenom Kestenju. Vidi: Grgin, *Počeci rasapa*, 53, 243-244.
- ²⁷⁸ Goldstein, *Bizantski izvori o osmanskom osvajanju*.
- ²⁷⁹ Jakić-Cestarić, *Etnički odnosi*; Jakić-Cestarić, *Antroponomastička analiza*; Jakić-Cestarić, *Ženska osobna imena*; vidi i Katičić, *Litterarum studia*, 227.
- ²⁸⁰ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 123- 129, 327-331; Katičić, *Litterarum studia*, 227.
- ²⁸¹ Skok, *Slavenstvo I*, 39.
- ²⁸² Skok, *Slavenstvo I*, 47-49.
- ²⁸³ Šimunović, *Toponimija*, 66-77; vidi, opširnije i u: Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 328.
- ²⁸⁴ Šimunović, *Toponimija*, 77-81.
- ²⁸⁵ Šimunović, *Toponimija*, 81-86.
- ²⁸⁶ Vidi bibliografiju u: Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 328.
- ²⁸⁷ Marinović, *O etničkom sastavu*.
- ²⁸⁸ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 153-155 i tamo lit.
- ²⁸⁹ Vrankić, *Svijet politike*, 310-311.
- ²⁹⁰ Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 372-374.
- ²⁹¹ Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 372.
- ²⁹² Vežić, *Crkva sv. Trojstva*, i tamo lit.; Vežić, *Elementi di architettura*.
- ²⁹³ DAI, 29/283; *Vizantijski izvori II*, 24; Jeličić-Radonić, *Ta "Katechoúmena"*.
- ²⁹⁴ Vežić, *Elementi di architettura*.
- ²⁹⁶ Mučalo, *Kasnoantička arhitektura*, 161.

Izvori:

- Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. Pertz – Kurze, Hannoverae 1895.
- I. B. Chabot, *La chronique de Michel le Syrien*, vol. 1-2, Paris 1901.
- Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, izd. B. Wassilewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-II*, ur. T. Smičiklas, Zagreb 1904 (I. sv. II. izd. 1967).
- Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Washington 1967.
- DAI*, v. Constantine Porphyrogenitus
- De caerimoniis aulae byzantinae*, I-II, Bonnae 1830.
- Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi*, ed. G. Müller, Firenze 1879.
- Epistola in chronico salernitano*, c. 107, ed. Pertz, Monumenta Germaniae SS III, 521-7.
- Il Placito del Risano. Atti del Centro delle Ricerche Storiche di Rovigno 14*, Rovigno 1983-84, 55-75.
- Ioannis Cinnami Epitomae*, ed. A. Meinecke, Bonnae 1836.
- N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do godine 1526*, Zagreb 1972.
- Ljetopis popa Dukljanina*, ur. V. Mošin, Zagreb 1951.
- J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Firenze – Venezia 1759-98.
- Marcellini comiti chronicon*, ed. Th. Mommsen, MGH AA XI, Berlin 1894., 60-104 (auctarium Marcellini = Continuator Marcellini, 104-108).
- Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. A. Van Dieten, Berlin-New York 1975.
- Procopius, *Bellum Gothicum*, I-VIII.
- Procopius, *Buildings*, ed. H. B. Dewing, Cambridge 1971.
- Pauli Diaconi historia Langobardorum*, Scriptores rerum germanicarum ex MGH, Hannoverae 1878.
- A. Petranović – L. Margetić, *Il Placito del Risano*, Atti di Centro delle ricerche storiche 14, Rovigno 1983-1984, 49-65.
- F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877.
- F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Dio I, Čest I (do god. 1107), Zagreb 1914.
- Thomas archidiaconus: Historia Salonitana*, Monumenta spectantia historia Slavorum meridionalium 26, ed. F. Rački, Zagreb 1896.
- Toma Arhiđakon, *Kronika*, ur. i prev. V. Rismondo, Split 1978.
- Vita Hadriani*, ed. Muratori, Script. rer. ital. III, 264-270.
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I-IV, Beograd 1955 i d.

Literatura:

- M. Abramić, *L'arte bizantina in Dalmazia, Corsi d'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1955, 5-8.
- D. Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173*, Papers of the British School of Rome 52, 1984, 198-210.
- H. Ahrweiler, *Byzance et le mer*, Paris 1966.
- H. Ahrweiler, *L'Idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975.
- M. Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, Split 2001.
- M. Ančić, *The Waning of the Empire. The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century*, (sa sažetkom: *Nestanak bizantske vlasti na istočnom Jadranu u 9. stoljeću*), Hortus Artium Medievalium 4, Zagreb 1998, 15-24.
- M. A. Andreeva, *Torgovij dogovor Vizantiji i Dubrovnika 1451 g. i istoria jego podgotovki*, Byzantinoslavica 6, Prag 1936, 110-165.
- S. Antoljak, *Zadar za vrijeme hrvatskih narodnih vladara*, Radovi FF Zadar 14-5, 1975-6, 28-9.
- S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti* (Izabrani radovi), Split 1992.
- H. Antoniadès-Bibicou, *Etudes d'histoire maritime de Byzance*, Paris 1966.
- I. Babić, *Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija*, u: *Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1996, 29-35.
- A. Badurina, *Bizantska utvrda na otočiću Palacol*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7, Zagreb 1982, 173.
- A. Badurina, *Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka*, Rad Instituta povijesti umjetnosti 16, Zagreb 1992, 7-9.
- F. Barišić, *Pismo Mihaila II. Anđela dubrovačkom knezu iz 1237*, Zbornik ra-dova Vizantološkog instituta 9, Beograd 1966, 1-23.
- J. Belamarić, *Od carske palače do grada*, Split 1997.
- J. Belošević, *Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije*, Radovi Filozofskog fakulteta 10, Zadar 1983-4, 41-52.
- B. Benussi, *Nel Medio Evo (pagine di storia istriana)*, Parenzo 1897.
- ... *Cambridge Medieval History vol. III, vol. IV*, Cambridge 1966.
- M. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980.
- L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, II. ed., Paris 1970.
- L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris 1969.
- R. Browning, *Justinian and Theodora*, London 1971.
- Z. Brusić, *Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13, Zagreb 1988, 111-119.
- N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.
- T. Burić, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana (Vladavina Emanuela I. Komnena)*, Diadora 16-17, Zadar 1995, 365-383.
- J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius to the Death of Justinian (395-565)*, 2 vol., London 1923.

- ... *Cambridge Medieval History IV, part I: Byzantium and its Neighbours*, Cambridge 1975.
- N. Cambi, *Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije*, u: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 1980, 73-80.
- S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- S. Ćirković, *Narod Kačića Jovana Kinama*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32, Beograd 1993, 19-34.
- A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, I. izd. Zagreb 1940, II. izd. Zagreb 1991.
- J. Darrouzès, *Listes episcopales du concile de Nicee (787)*, *Revue des études byzantines* 33, 1975, 5-76.
- ... *Dějiny Byzance*, Praha 1992.
- P. Delogu–A. Guillou–G. Ortalli, *Longobardi e Bizantini*, Torino 1980 (*Storia d'Italia*, dir. da G. Galasso, vol I).
- Ch. Diehl, *Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne 568-751*, Paris 1888.
- Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris 1901.
- M. Domjan, *Crkva sv. Andrije na Vrgađi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova*, *Starohrvatska prosvjeta* 13, 3. serija, Split 1983, 136.
- E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- E. Dyggve, *Izabrani spisi*, Split 1989.
- I. Đurić, *Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogeneta*, Zbornik radova Vizantološkog instituta u Beogradu 24/25, Beograd 1986, 109-133.
- V. Đurić, *Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, I-II, 12-13, 123-145.
- D. Farlati, *Illyricum sacrum*, III, Venezia 1765.
- J. Ferluga, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*, *Studi Veneziani* 12, 1970, 63-83, reprinted in J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans*. *Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth centuries*, Amsterdam 1976, 193-213.
- J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.
- J. Ferluga, *Les iles dalmates dans l'Empire byzantin*, *Byzantinische Forschungen* 5, Amsterdam 1977, 35-71.
- J. Ferluga, *Vizantija i Zadar*, *Zadarska revija* 2-3, Zadar 1967, 129-145.
- J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957.
- J. Ferluga, *Vizantijske vojne operacije protiv Ugarske u toku 1166. godine*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 19, Beograd 1980, 157-165.
- J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.
- C. Fisković, *Slikar Angelo Bizamano u Dubrovniku*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji 11, Split 1959, 72-91.
- I. Fisković, *Apport des reconstructions d'églises de l'antiquité tardive dans la formation du premier art roman sur le littoral croate*, *Hortus artium medievalium* 1, Zagreb 1995, 14-27.

- I. Fisković, *Un contributo al riconoscimento degli affreschi "Adriobizantini" sulla sponda croata meridionale* (sa sažetkom: *Prilog poznavanju "adriobizantskih" fresaka na južnojhrvatskoj obali*), *Hortus Artium Medievalium* 4, Zagreb 1998, 71-84.
- I. Fisković, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split 1980, 213-256.
- I. Fisković, *O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti*, *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, Zagreb 1982, 159-216.
- I. Fisković, *Solinski tip ranokršćanskih sarkofaga*, *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb 1996, 117-140.
- I. Fisković, *Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75, Split 1981, 105-135.
- I. Fisković, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, *Starohrvatska prosvjeta* 15, Split 1985, 133-163.
- I. Fisković, *Ranokršćanske erkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu*, *VAHD* 65-67, Split 1963-1965, 141-168.
- I. Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12, Zagreb 1989, 189-208.
- I. Fisković, *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1987.
- I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV*, Split 2002.
- V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. godine*, Zagreb 1940.
- V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine*, I-II, Zagreb 1980.
- V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, *Rad JAZU* 283, 1951.
- G. Gamulin, *Italokrećani na našoj obali*, *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji* 16, Split 1966, 265-269.
- G. Gamulin, *Slikana raspela u Hrvatskoj*, Zagreb 1983.
- I. Goldstein, *Between Byzantium, Venice and Central Europe*, in: *Croatia in the Early Middle Ages*, London - Zagreb 1999, 169-180 (prijevod teksta "Između Bizanta, Jadrana..." prilagođen engleskom čitaocu).
- I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.
- I. Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*, *Radovi ZHP* 30, Zagreb 1997, 9-28.
- I. Goldstein, *Bizantski izvori o osmanskom osvajanju Bosne 1463. godine*, u: *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo - Fojnica 2000, 229-237.
- I. Goldstein, *Byzantine Rule in Dalmatia in the 12th Century*, u: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453*, Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996, hrsg. von G. Prinzing und M. Salamon, Wiesbaden 1999, 97-125 (inozemnoj publici prilagođen tekst *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*).
- I. Goldstein, *Byzantine Rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): Possibilities for a Comparative Study*, Contributions from the International Scientific Meeting, Acta Histriae VII, Koper 1999, 59-76.

- I. Goldstein, *Byzantine Presence on the Eastern Adriatic Coast 6th – 12th Century*, Byzantinoslavica 57, 2, Prag 1996, 257-264.
- I. Goldstein, *Byzantium on the Adriatic from 550 till 800*, Hortus artium medievalium 4, Zagreb 1998, 7-14.
- I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- I. Goldstein, *Il mondo slavo e l'Impero bizantino tra il X e l'XI secolo*, u: *Venezia e la Dalmazia*, 29-38.
- I. Goldstein, *Između Bizanta, Jadrana i Srednje Europe*, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost*, t. I, Srednji vijek, Zagreb 1997, 169-180.
- I. Goldstein, *11. stoljeće: Hrvatska istiskuje Bizant iz Dalmacije*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Supplement 1, br. 1, Rijeka 2001, 377-394.
- I. Goldstein, *Kontinuitet – diskontinuitet u hrvatskoj povijesti 6-9. stoljeća*, u: *Sta-rohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1996, 21-27.
- I. Goldstein, *Kroatien und Dalmatien zwischen Byzanz und dem Westen*, u: *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, Köln-Weimar-Wien 1997, 162-181.
- I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 24, Zagreb 1991, 5-13.
- I. Goldstein, *Role of Adriatic in the Byzantine-Ostrogothic War*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38, Beograd 2000, 153-161.
- I. Goldstein, *Slika političkog i etničkog stanja u panonskom dijelu Hrvatske (Sla-vonije) 7-12. stoljeća i Das Bild der politischen Verhältnisse in den pannonischen Teilen Kroatiens (Slawonien) im 7-12. Jahrhundert* (dvojezično), Zbornik radova Internationales Kulturhistorisches Symposium 24, Mogersdorf 1993, 217-234; 235-255.
- I. Goldstein, *The Dissapearance of Byzantine Rule in Dalmatia in the 11th Century*, u: *Byzantium and East Central Europe, Byzantina et Slavica Cracoviensia*, III, Cracow 2001, edited by G. Prinzing und M. Salamon with the assistance of Paul Stephenson, 129-141 (inozemnoj publici prilagodan tekst "11. stoljeće: Hrvatska istiskuje Bizant iz Dalmacije").
- I. Goldstein, *Uloga Bizanta u procesu etnogeneze Hrvata u 9. stoljeću*, u: *Etnogeneza Hrvata*, zbornik radova, ur. N. Budak, Zagreb 1995, 105-110.
- P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, t. II, Byzance et l'Occident, II, Rome, Byzance et Carthage, Paris 1965.
- B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, Historijski zbornik 5, Zagreb 1952, 1-52.
- M. Grgić, *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zadar 1972.
- R. Guiland, *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine: L'eparque*, Byzantinoslavica 41, Prague 1980, 17-32, 145-180, Byzantinoslavica 42, 1981, 186-196.
- A. Guillou, *L'Italia bizantina, douleia e oikeiosis*, Bulletin dell'Istituto storico italiano per il medio evo, 78, 1967, 1-20.
- A. Guillou, *Migration et presence Slaves en Italie du VIe au XIe siecle*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 14-15, Beograd 1973, 11-16.

- A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle, L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Roma 1969.
- S. Gunjača, *Ipravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, I-IV, Zagreb 1973.
- Z. Gunjača, *Gradina, Žirje – kasnoantička utvrda*, Arheološki pregled 21, Beograd 1980, 133.
- Z. Gunjača, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima*, Materijali 22, Novi Sad 1986, 124-134.
- Z. Gunjača, *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice*, Šibenik – Spomen-zbornik o 900. obljetnici, Šibenik 1976, 9-25.
- E. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 1994.
- ...
- ...
- V. Jakić-Cestarić, *Hrvatski biografski leksikon 5*, Zagreb 2002.
- V. Jakić-Cestarić, *Istorija srpskog naroda*, t. I, Beograd 1981.
- V. Jakić-Cestarić, *Antroponomastička analiza oporuke zadarskog priora Andrije s početka 10. stoljeća*, Onomastica Jugoslavica 6, Zagreb 1976, 195-215.
- V. Jakić-Cestarić, *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, Zadar 1972, 99-167.
- V. Jakić-Cestarić, *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja 12. stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru 21, Zadar 1974, 291-336.
- N. Jakšić, *Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona*, Disputationes Salonitanae II (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77) Split 1984, 315-326.
- N. Jakšić, *La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté Croate*, in HAM 1, 36-45.
- N. Jakšić, *Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 15, Zadar 1989, 83-102.
- N. Jakšić, *Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 15, Zagreb 1992, 123-130.
- N. Jakšić, *Topografija pravca "via Magna cesta vocata tendens per Lucam"*, Starohrvatska prosvjeta 14, Split 1984, 325-346.
- Z. Janeković-Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb-Dubrovnik 1999.
- J. Jeličić-Radonić, *Ta Katechoūmena crkve sv. Trojice (sv. Donat) u Zadru*, Diadora 14, Zadar 1992, 345-355.
- J. Jeličić-Radonić i sur., *Gata, crkva Justinijanova doba*, Split 1994.
- J. Jeličić-Radonić, *Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 34, Split 1994, 21-37.
- C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I-II*, Wien 1901.
- C. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner I.*, Archiv für slavische Philologie 25, Wien 1903, 501-521.
- A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire I-II*, Cambridge 1964.
- R. Jurić, *Srednjovjekovni nakit na našem primorju između Cetine i Istre*, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Rijeka 1993, 115-30.

- M. Jurišić, *Arheološki nalazi u podmorju Krka, Raba, Paga i Hrvatskog primorja*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13, Zagreb 1988, 103-110.
- M. Jurković, *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12-13, Zagreb 1988--1989, 41-48.
- M. Jurković, *O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na pred-romaničkoj plastici Bosne i Hercegovine*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 11, Zagreb 1987, 107-113.
- Z. Karač, *Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj*, Prostor 2 (10), god. 3, Zagreb 1995, 285-298.
- Lj. Karaman, *Dalmatinske katedrale*, Radovi instituta JAZU u Zadru 10, Zadar 1963, 16-17.
- Lj. Karaman, *Dva srednjobizantska ulomka skulpture 12. stoljeća iz Dalmacije*, Zbornik za umetnostno zgodovino (Steletov zbornik) 5-6, Ljubljana 1959, 177-181.
- Lj. Karaman, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta 3, III. serija, Split 1958, 61-76.
- Lj. Karaman, *Osvrt na neke publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti Dalmacije*, Peristil 1, Zagreb 1954, 15-46.
- R. Katičić, *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae*, Starohrvatska prosvjeta 17, Split 1987, 17-51 (takoder, u Katičić, *Uz početke*, 51-65.).
- R. Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1993.
- R. Katičić, *Litterarum studia, Književnost i naobrazba hrvatskog ranog srednjega vijeka*, Zagreb 1998.
- L. Katić, *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*, Split 1993.
- L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Separatni otisak "Bihaća", Zagreb 1932.
- M. Katić, *Kasnoantički grad na Jadranu – primjer grada Hvara*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 38, Split 1999-2000, 19-50.
- N. Klaić, *Povijest grada Trogira II/1*, Trogir 1985.
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
- N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989.
- N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976.
- V. Klaić, *Bizantsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena*, Izvješće o Kr. velikoj gimnaziji u Zagrebu 1882-1883.
- V. Klaić, *Regnum Croatiae et Dalmatiae*, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 79-89.
- Đ. Körbler, *Iz mladih dana triju humanista Dubrovčana 15. vijeka*, Rad JAZU 206, Zagreb 1915, 219-252.
- V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928*, Historijski zbornik 33-34, Zagreb 1980-1981, 291-355.
- B. Krekić, *Dubrovnik i Levant*, Beograd 1956.
- B. Krekić, *Y eut-il des relations directes entre Dubrovnik (Raguse) et l'empire de Nicee?*, Byzantinische Forschungen 4, Amsterdam 1972, 151-156.

- B. Krekić, *Vuk Bobaljević*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 4, Beograd 1956, 115-140.
- I. Kršnjavi, *Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga*, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva II, Zagreb 1900, 129-169.
- C. Lambort, *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc de Orbais*, Spicilegium sacrum Lovaniense, Louvain 1945.
- P. Lamma, *Oriente e Occidente nell'alto Medioevo*, Padova 1968.
- R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, Oxford 1993, 88-89;
- R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeleri (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 69-75.
- R.-J. Lilie, *Die Handelsbeziehungen zwischen Byzanz, den italienischen Seestädten und der Levante vom 10. Jahrhundert bis zum Ausgang der Kreuzzüge*, u: *Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Nr. 16, Kommunikation zwischen Orient und Okzident Alltag und Sachkultur, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1994, 25-48.
- M. Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*, Diadora 12, Zadar 1990, 391-400.
- M. Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature*, Diadora 14, Zadar 1992, 375-448.
- M. Lončar, *Porfirogenetovi Avari: pripovijest i povijest*, u: *Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1996, 121-126.
- P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, New York, Cambridge University Press, 1993, 34-35.
- R. Makjanić, *Terra sigillata iz rimskih nekropola u Osoru i Bakru*, Prilozi Odjela za arheologiju 2, Zagreb 1985, 39-50.
- F. Makk, *The Árpáds and the Comneni, Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th c.*, Budapest 1989.
- D. Mandić, *Dalmatia in the exarchate of Ravenna: from the middle of the VI until the middle of the VIII century*, Byzantion 34, Bruxelles 1965, 347-374.
- G. Manojlović, *Jadransko pomorje 9. stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti*, I. dio, Rad JAZU 150, Zagreb 1902, 1-102.
- G. Manojlović, *O godini "Prijenosa sv. Anastazije" u Zadar*, Vjesnik zemaljskog ar-kiva 3, Zagreb 1901, 107-113.
- T. Marasović, *Carolingian influence in the early medieval architecture in Dalmatia*, Actes du XIXe Congres international d'histoire de l'art, Paris 1959, 117-22.
- T. Marasović, *Dioklecijanova palača – svjetska kulturna baština – Split – Hrvatska*, Zagreb – Split 1994.
- T. Marasović, *Evidence of Byzantine art in preromanesque architecture in Dalmatia*, XIIe Congres international des etudes byzantines, Resumes des Communications, Ochride 1961 (Beograd 1964), 65.
- L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo u svjetlu novele 20 Lava Mudroga (s posebnim osvrtom na razvoj bračnog imovinskog prava u srednjo-*

- vjekovnim dalmatinskim gradskim općinama), Zbornik radova Vizantološkog instituta 18, Beograd 1978, 19-49.
- L. Margetić, *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u 11. stoljeću*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 19, Beograd 1980, 117-146.
- L. Margetić, *Bizantsko pravo prvootkupa i njegov utjecaj na hrvatsko pravo*, Starine JAZU 59, Zagreb 1984, 1-44.
- L. Margetić, *Il carattere della spedizione orseoliana in Dalmazia*, u: *Venezia e la Dalmazia*, 53-62.
- L. Margetić, *Još o dolasku Hrvata*, Historijski zbornik 38, Zagreb 1985, 237-240.
- L. Margetić, *O nekim pitanjima Rižanskog placita*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 43(4), Zagreb 1993, 407-438.
- L. Margetić, *“Regnum Croatiae et Dalmatiae” u doba Stjepana II.*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 29, Zagreb 1996, 11-20.
- L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, Zbornik Histo-rijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977, 5-84.
- L. Margetić, *Dolazak Hrvata – Ankunft der Kroaten*, Split 2001.
- E. Marin, *Starokršćanska Salona*, Zagreb 1988.
- A. Marinović, *O etničkom sastavu starog dubrovačkog društva*, Dubrovačka revija 1-2, Dubrovnik 1962, 82-90.
- M. Marković, *Vizantiske povelje Dubrovačkog arhiva*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 1, Beograd 1952, 205-262.
- B. Marušić, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula 1967.
- B. Marušić, *Istrien in Frühmittelalter*, Archäologisch-Historische Darstellung, III. Ausgabe, Pula 1969.
- B. Marušić, *Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata ispod Buzeta*, Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb 1962, 453-469.
- B. Marušić, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća*, u: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11, Pula 1987, 81-105.
- M. Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo – rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- J. Medini, *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene*, Materijali 17, Peć 1978, 69-83.
- N. Miletić, *Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paleoslaves en Bosnie-Herzegovine*, Rapports du IIIe Congres internationale d'archeologie slave, T. 2, Bratislava 1980, 287-306.
- I. Mirnik, *Numizmatički nalazi u Dubrovniku (Prethodni izvještaj o bizantskom novcu)*, u: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1996, 169-177.
- I. Mirnik, *Skupni nalaz novca iz 12. stoljeća u Dalmaciji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. 14, Zagreb 1981, 97-114.
- I. Mirnik, *Tiniensia numismatica*, Kninski zbornik, Zagreb 1993, 208-15.
- A. Milošević, *Die spatantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend*, Hortus artium medievalium 1, 169-175.
- A. Milošević, *Srednjovjekovni arheološki nalazi na položaju antičkog Aequuma*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 15, Zagreb 1992, 145-150.

- Š. Mlakar, *Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni – “bizantski kastrum”*, *Histria Archaeologica* 6-7, Pula 1975-1976, 5-49.
- G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970.
- N. Mučalo, *Kasnoantička arhitektura na otocima sjevernog Jadrana*, magistarski rad, Zagreb 2002.
- ... *Lexikon des Mittelalters*, t. 1-10, München-Zürich-Stuttgart 1980-1998.
- D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988.
- I. Nikolajević-Stojković, *Solinski pečat egzarha Pavla (723-6)*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7, Beograd 1961, 61-6.
- N. Nodilo, *Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski II*, Zagreb 1899.
- G. Novak, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb 1960.
- G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944.
- D. Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, London 1971.
- N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantine des IXe et Xe siècles*, 1972.
- G. Ortalli, *Petrus I Orseolo und seine Zeit. Anmerkungen zur Geschichte der Beziehungen zwischen Venedig und dem Ottonischen Reich*, Venezia 1990.
- G. Ortalli, *Pietro II Orseolo “Dux Veneticorum et Dalmaticorum”*, u: *Venezia e la Dalmazia*, 13-28.
- G. Ostrogorski, *Avtokrator i samodržac*, Glas Srpske kraljevske akademije 84, Beograd 1935, 95-187.
- G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969.
- G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta*, Zagreb 2002.
- I. Petricioli, *“Toreta” na otoku Kornatu*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Novakov zbornik, Zagreb 1970, 717-725.
- N. Petrić, *Kasnoantički spomenici otoka Hvara*, Hvarski zbornik 5, Hvar 1977, 217-232.
- W. Pohl, *Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni*, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. N. Budak, Zagreb 1995, 86-96.
- G. Praga, *La traslazione di S. Nicolo e i primordi delle guerre normane in Adriatico*, *Archivio storico per la Dalmazia* 6, Roma 1931, Fasc. 61-3; Fasc. 65.
- M. Prelog, *Djela II*, Zagreb 1993.
- M. Prelog, *Urbanistički razvoj Dubrovnika*, *Peristil* 21, Zagreb 1978, 127-130.
- I. Prlender, *Sve opsade Dubrovnika*, Zagreb-Dubrovnik 1993.
- I. Prlender, *Totius gentis metropolim*, *Historijski zbornik* 51, Zagreb 1998, 1-16.
- Ž. Rapanić, *Arheološka topografija Paganije*, u: *Dolina Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split 1980, 267-270.
- Ž. Rapanić, *Il patrimonio dell'Antichita nella poleogenesi dell'Adriatico orientale nell'alto medioevo*, *Hortus artium medievalium* 1, Zagreb 1995, 7-13.
- Ž. Rapanić, *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto Medioevo*, *Settimane Spoleto* 30, 1983, 831-869.
- Ž. Rapanić, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74, Split 1980, 189-217.
- Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.
- T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.

- L. Réan, *Iconographie de l'art chrétien*, III/1, Paris 1958.
- B. Rubin, *Zeitalters Justinians*, München 1960.
- P. Schreiner, *Der Dux von Dalmatien und die Belagerung Anconas im Jahre 1173. (zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I)*, Byzantion 41, 1971, 280-292.
- T. Sekelj, *Prilog definiranju naušnica s prostora Vinodola (Stranče) u kontekstu njihova šireg kulturnog-zemljopisnog prostiranja*, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Rijeka 1993, 97-114.
- P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I*, Zagreb 1934.
- P. Skok, *Kako bizantiski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, Starohrvatska prosvjeta 1, Split 1927, 60-76, 161-196.
- V. Sokol, *Doba između antike i ranoga srednjega vijeka na području Zagreba*, u: *Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1996, 43-49.
- V. Sokol, *Panonija Savija u Justinijanovo doba*, Suplement Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku 84-89, Split 1998, 1131-1143.
- E. Stein, *Histoire du Bas Empire 476-565*, t. II, Paris 1949.
- L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, Köln-Wien 1984.
- M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
- M. Suić, *Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji 35 (Petriciolijev zbornik I), Split 1995, 133-145.
- M. Suić, *Nova post vetera – ponovni pad Salone*, Mogućnosti 3-4, Split 1988, 329-36.
- M. Suić, *Ocjena radnje L. Margetića: "Konstantin Porfirogenet"*, Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977, 89-100.
- M. Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, Starohrvatska prosvjeta 5, III. serija, Split 1956, 7-19.
- M. Suić, *Pizuch na Dugom otoku*, Starohrvatska prosvjeta 4, III. serija, Split 1956, 135-140.
- M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Split 1986.
- F. Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, I izd., Zagreb 1925, II. izd., Zagreb 1990.
- F. Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, I (1102-1205)*, Zagreb 1944.
- D. Škiljan, *La langue grecque des monuments salonitains de la basse antiquité*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77, Split 1984, 265-272.
- A. Šonje, *Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području*, Po-morski zbornik 13, Rijeka 1975, 275-290.
- P. Štih, *Karantanija = stara domovina Hrvatov?*, Zgodovinski časopis 41, Ljubljana 1987, 3, 529-548.
- M. Šufflay, *Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075-1180)*, Zagreb 1901.
- P. Tekavčić, *Uvod u vulgarni latinitet*, Zagreb 1970.
- ... *Theologische Realenzyklopädie*, hrsg. G. Krause – G. Müller, Berlin, t. 14.

- ... *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije*, Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (1998-1998), ur. N. A. Ančić, Dubrovnik 2001.
- Ž. Tomičić, *Auf der Spur der Reconquista Iustiniana, Spätantike Befestigungsanlagen an der Nordküste Kroatiens*, Prilozi Odjela za arheologiju 10, Zagreb 1993, 103-116.
- Ž. Tomičić, *Neuere Erforschung der Bijelo Brdo – Kultur in Kroatien*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, Zagreb 1992, 113-30.
- Ž. Tomičić, *Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju*, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Rijeka 1993, 91-96.
- Ž. Tomičić, *Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima*, Prilozi Odjela za arheologiju 5-6, Zagreb 1989, 29-53.
- Ž. Tomičić, *Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, 23, Zagreb 1990, 139-162.
- Ž. Tomičić, *Svetojanj – kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu*, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb 1996, 291-305.
- A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, New York 1968.
- A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, 324-1081, t. 1, Paris 1932.
- ... *Venezia e la Dalmazia Anno Mille – Secoli di vicende comuni*, Atti del Convegno di studio – Venezia, 6 ottobre 2000, a cura di N. Fiorentin, Regione del Veneto, Canova, Treviso 2002.
- Ch. Verlinden, *Lesclavage dans l'Europe medievale*, Brugge 1955.
- P. Vežić, *Crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru*, Zagreb 1985.
- P. Vežić, *Elementi di architettura Bizantina nelle costruzioni altomedievali di Zara* (sa sažetkom: *Elementi bizantske arhitekture na ranosrednjovjekovnim građevinama u Zadru*), Hortus Artium Medievalium 4, Zagreb 1998, 55-70.
- M. Vicelja, *Bizant i kamena skulptura u Istri – ishodišta i utjecaji*, doktorska disertacija, Zagreb 1998.
- M. Vicelja, *Utjecaj bizantskog faktora u formiranju kompozicijskih shema na spomenicima ranosrednjovjekovne plastike u Istri*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 29-30, Beograd 1991, 23-7.
- Z. Vinski, *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji*, Starohrvatska prosvjeta 11, Split 1981, 9-54.
- P. Vrankić, *Svijet politike, religije i kulture Sredozemlja na raskrižju prvoga milenija*, u: *Tisuću godina uspostave*, 277-314.
- D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968.
- D. Zelić, *Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Zagreb 1999.
- D. Zelić, *Prostorna organizacija otoka Krka u antici*, magistrarska radnja, Zagreb 1992.

FF press

Ivo Goldstein

HRVATI, HRVATSKE ZEMLJE I BIZANT

Zagreb, 2003.

Grafičko oblikovanje i računalni slog:

Boris Bui

Prelomljeno u fontovima Century Schoolbook i Bodoni.

Naklada:

500 primjeraka

Tisak:

Zrinski, Čakovec

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 94(497,5:495,02)"05/14"

GOLDSTEIN, Ivo

Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant / Ivo Goldstein.
- Zagreb : Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za
povijest, 2003. - (Udžbenici i priručnici ; sv. 2)

Bibliografija

ISBN 953-175-195-1

I. Hrvatska povijest - Odnosi s Bizantom

430626097